Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2024

УДК 94(477)(075.3)
І-90

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05. 02. 2024 № 124)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник укладений згідно із модельною навчальною програмою
«Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А.,
Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Хлібовська Г. М.

І-90 Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. — Тернопіль : Астон, 2024. — 192 с. : іл.

ISBN 978-966-308-926-3

Підручник укладений згідно із модельною навчальною програмою «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-926-3

© Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є.,
Наумчук О. В., 2024.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2024.

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ 1 **Вступ. Виникнення та становлення Русі-України**

§ 1. Вступ 8
§ 2. Слов'янські племена на території України 12
§ 3. Народи Північного Причорномор'я 17
§ 4. Утворення Русі-України 21
§ 5. Русь-Україна за правління перших князів 28
§ 6. *Практична робота № 1.* Князь Святослав Ігорьович 33
Узагальнення за розділом: «Виникнення та становлення Русі-України» 36

Розділ 2 **Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI століття**

§ 7. Князь Володимир Великий. Впровадження християнства 40
§ 8. Русь-Україна за Ярослава Мудрого 46
§ 9. Суспільне життя та політичний устрій Русі-України 52
§ 10. Господарське і повсякденне життя населення Русі-України 58
§ 11. Культура Русі-України наприкінці X – у першій половині XI століття 64
§ 12. *Практична робота № 2.* «Руська правда» — історичне джерело про правове становище різних груп населення Русі-України 70
Узагальнення за розділом: «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI століття» 73

Розділ 3 **Русь-Україна в другій половині XI – першій половині XIII століття**

§ 13. Русь-Україна за нащадків Ярослава Мудрого 77
§ 14. Політичне і соціально-економічне життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств у середині XII – першій половині XIII століття 83
§ 15. Галицьке і Волинське князівства у XII столітті 90
§ 16. Кочові народи степів України XI–XIII століть. Мешканці Криму 95
§ 17. Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII століття 100

§ 18. *Практична робота № 3.* Князь Володимир Мономах..... 105
Узагальнення за розділом: «Русь-Україна в другій половині XI – першій половині XIII століття» 108

Розділ 4 **Волинсько-Галицьке князівство («держава Романовичів»)**

§ 19. Волинсько-Галицьке князівство: від утворення до походу монголів на Русь 112
§ 20. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Золотій Орді..... 117
§ 21. Волинсько-Галицька держава за правління короля Данила та його наступників 123
§ 22. Культура Волинсько-Галицької держави XIII – першої половини XIV століття..... 129
§ 23. *Практична робота № 4.* Князь Данило Романович, король Данило 135
Узагальнення за розділом: «Волинсько-Галицьке князівство («держава Романовичів»)»..... 138

Розділ 5 **Руські землі у складі східноєвропейських держав XIV–XV століть. Кримське ханство**

§ 24. Руські землі у складі Великого князівства Литовського..... 142
§ 25. Русько-українські землі у складі Польського та Угорського королівств, Молдовського та Московського князівств 148
§ 26. Держава Феодоро. Кримське ханство 153
§ 27. Суспільне і господарське життя на теренах Русі-України в XIV–XV століттях..... 159
§ 28. Культура русько-українських земель XIV–XV століть..... 166
§ 29. *Практична робота № 5.* Князь Костянтин Іванович Острозький 173
Узагальнення за розділом: «Руські землі у складі східноєвропейських держав XIV–XV століть. Кримське ханство» 177
§ 30. Узагальнення до курсу: «Історія Русі-України в контексті епохи Середніх віків»..... 180

Словник понять і термінів 186

Хронологічна таблиця 188

Рекомендована література..... 191

ПЕРЕДМОВА

Вітаю вас, семикласники і семикласниці! Пригадуєте? Мене звати Кліо. Сподіваюся, що наші зустрічі в 5 і 6 класах були для вас цікавими й пізнавальними. Ви дізналися про науку «історію», запам'ятали, що її називають «вчителькою життя», ознайомилися з різноманітними історичними джерелами та унікальними історичними пам'ятками. Ви мандрували в часі і просторі історією Стародавнього світу, довідалися про виникнення людської цивілізації та її розвиток у давню епоху. В цьому підручнику на вас знову чекає захоплива подорож: цього разу в добу середньовічної історії України.

Щиро вірю, що ця дивовижна і цікава зустріч з історією нашої держави запам'ятається вам назавжди!

Під час мандрівки вашими орієнтирами будуть рубрики:

Барвограй ідей

Світ схожий на веселку. Тільки від вас залежить, якими барвами розмалювати сьогоднішній день. Кожен з вас є унікальною особистістю, кожна ваша думка заслуговує на повагу. Висловлюйте свої міркування та ідеї, наводьте аргументи й факти, діліться власним досвідом з однокласниками й однокласницями — і разом ви пізнаєте істину.

Острів цікавинок

На цьому острові ви ніколи не занудьгуєте. Тут дізнаєтеся маловідомі факти про племена й народи, які жили на теренах України; довідаєтеся цікаві подробиці з життя середньовічних правителів; пізнаєте знаменні події, що змінили звичне життя людей; відкриєте для себе нові можливості інтернет-ресурсів.

Відлуння минулого

Крізь століття до нас лунають голоси тих, хто були очевидцями буремних подій Середньовіччя. Відчути дух епохи, поміркувати над тим, як жили, творили й мислили люди в той час, допоможуть історичні джерела. Минулого не зміниш і не повернеш. Але в минулого можна багато чого навчитися. Читайте, думайте, аналізуйте — і вам відкриються таємниці історії.

Лабіринт часу

Доба Середньовіччя подібна до високої гори, яка оповита туманом. Щоб піднятися на її вершину, слід пройти лабіринт з численними ходами. Успішно подолати цей лабіринт та не потрапити в глухий кут вам допоможе спеціальна історична дисципліна — хронологія. За допомогою лінії часу та обчислень ви зумієте впорядкувати послідовність історичних подій — і туман над лабіринтом розсіється.

Галявина творчості

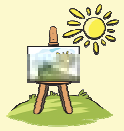

Коли сумлінно працюєш, інколи хочеться відпочити. Але пам'ятайте: відпочинок — це лише зміна діяльності. Відпочити з користю ви зможете на галявині творчості. Тут ви сповна зможете виявити свої здібності й таланти: створюйте лепбуки, складайте оповідки, розігруйте сценки, беріть інтерв'ю, виготовляйте поробки, проводьте віртуальні екскурсії, готуйте проєкти.

Важливо вивчати історію України, але й цікаво дізнатися, що ж відбувалося в цей час у світі. Ви зануритесь у минуле українських і світових подій. Зможете вивчати і співставляти розвиток людності в різних державах. Мандруйте світом, не виходячи з класу!

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Русі-Україні правила династія Рюриковичів		у Візантійській імперії володарювала Македонська династія

Цікавої й незабутньої подорожі!

РОЗДІЛ 1

ВСТУП. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Мандрівниця Кліо побувала в столиці України місті Києві й побачила на березі Дніпра пам'ятник Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либеді. Чому, на вашу думку, була створена ця скульптурна композиція? Дізнайтеся, хто її автор.

§ 1

ВСТУП

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Чи знайоме вам розшифроване поняття? Висловте припущення, як це поняття пов'язане з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Періодизація доби Середньовіччя

В історичній пам'яті європейців здавна закріпилися такі межі історії середніх віків: **476 рік,** коли перестала існувати Західна Римська імперія, і **1492 рік,** коли Христофор Колумб відкрив Америку. Отже, епоха Середньовіччя в європейській цивілізації тривала з другої половини V до кінця XV століття. Поняття «Середньовіччя» запровадили до наукового вжитку італійські поети і філософи. Вони вигадали його тоді, коли ця епоха завершувалась і розпочалася Нова доба.

Учені виокремлюють в історії середніх віків три періоди. **Раннє Середньовіччя** завершилося наприкінці **IX століття.** То був період формування держав на теренах Західної Європи, Скандинавії, на землях, заселених германськими і слов'янськими племенами. Визначальну роль у житті суспільства відігравала релігія і церква. На території сучасної України в той час утворилися племінні князівства і союзи.

Період **зрілого Середньовіччя** тривав упродовж **X–XIII століть.** Саме тоді відбулося швидке зростання людності, пожвавлення господарської діяльності, з'явилися міста, формувалося середньовічне суспільство з притаманною йому культурою. На цей час припав пік могутності Русі-України. В добу **пізнього Середньовіччя — XIV–XV століття** — зародилися ринкові відносини, розвивалися міста, зокрема деякі з українських міст отримали самоврядування, з'явилися ідеї **Гуманізму** — світогляду, який надає особливого значення цінності людини, — розвивалися наука і культура. Водночас землі України поступово захоплювали сусідні держави.

1. Які хронологічні межі охоплює історія середніх віків?
2. Визначте основні риси розвитку людності в ранньому Середньовіччі.
3. Які процеси відбувалися в періоди зрілого та пізнього Середньовіччя?

Барвограй ідей

Кліо вважає, що монети є цінним історичним джерелом. Чи згодні ви з Кліо? Свою відповідь обґрунтуйте. Розгляньте монети. На одній зображено Ромула Августа, останнього імператора Західної Римської імперії. На іншій викарбувано першовідкривача Америки Христофора Колумба. Поміркуйте, що поєднує ці монети.

2. Джерела з історії середніх віків

Середні віки залишили нам різноманітні історичні джерела. Із цього часу до нас дійшло чимало **речових пам'яток** — знарядь праці, зброї, предметів домашнього вжитку, монет, творів мистецтва. Багато з них передавалися в спадок, інші були знайдені вченими під час археологічних розкопок. У світ минулого переносять нас пам'ятки архітектури. В старовинних містах можна побачити церкви, собори, будинки, що належали купцям, ремісникам, знаті, фортечні мури з вежами.

Цінну інформацію про цю добу містять **писемні** джерела. З-поміж них — літописи, в яких автори розповідали про різні сторони життя населення: творення держави, християнізацію, військову справу. Із законодавчих актів, документів князівських канцелярій, описів маєтків ми дізнаємося про майнове і суспільне становище різних верств населення.

До нашого часу дійшли **історичні твори.** Їхні автори не лише розповідають про події, але й намагаються їх пояснити. Збереглися середньовічні **повісті, поезія.** Вони знайомлять нас із духовним світом людини доби Середньовіччя. Про життя населення в тому часі ми дізнаємося також із переказів, легенд,

казок, прислів'їв. Використовуючи різноманітні джерела, вчені написали багато наукових праць про історію середніх віків. Вивчення цієї цікавої епохи продовжується і нині.

1. Що відносять до речових історичних джерел?
2. Про що розповідають писемні джерела?
3. Яку інформацію про життя середньовічних людей можна довідатися з історичних і літературних творів?

Барвограй ідей

Разом із Кліо визначте, до яких видів історичних джерел належать зображені артефакти.

1

2

3

4

5

3. Велике розселення слов'ян

Як ви вже вивчали у 6 класі, на початку **IV століття** Європа зіткнулася з явищем, названим **Великим переселенням народів** — масовим переміщенням племен усією територією континенту, яке завершилося в **VII столітті**. Поштовхом до нього став наступ кочовиків-гунів, які в 70-их роках IV століття прийшли в Європу з Центральної Азії. Вони перетнули річку Дон, здолали племена готів, які жили в Північному Причорномор'ї.

Активними учасниками цих процесів стали **слов'яни**, які були автохтонними (корінними) жителями Європи. В середині **V століття**, позбувшись залежності від гунів, слов'янські племена рушили на Візантію. Їх приваблювала багата Візантійська імперія. Розпочалося **Велике розселення слов'ян** — процес розселення давніх слов'ян на території Східної, Південної та Центральної Європи. Візантійський історик Йордан так сповіщав: «Тепер вони (слов'яни) вирують повсюди». Рух слов'ян тривав до **VII століття**. Римський історик Публій Корнелій Тацит, грек Клавдій Птолемей називали слов'ян **венедами**, які жили у межиріччі Ельби (Лаби) і середньої течії Дніпра. Візантійські автори описували слов'янські племена **антів** і **склавинів**, котрі заселили терени України між річками Дністер і Сіверський Донець.

Освоєння нових територій, життя в різних природних умовах, поруч із представниками інших племен і культур, додавало все більше відмінностей слов'янським племенам. Результатом Великого розселення слов'ян стало формування трьох великих груп: **східної, західної та південної**. Сучасні українці є нащадками східних слов'ян.

1. Яке явище назване Великим переселенням народів?
2. Коли відбулося Велике розселення слов'ян? Які території активно освоювали слов'яни?
3. На які групи поділилися слов'яни?

Барвограй ідей

Кліо переконана, що для вивчення минулого стане в пригоді історична карта. Тож розгляньте картосхему «Велике розселення слов'ян». Працюючи в парах, дайте відповіді на запитання.

1. Яка територія була прабатьківщиною слов'ян?
2. Хто зі слов'ян мешкав на теренах сучасної України: західні, південні чи східні слов'яни?
3. До узбережжя якого моря дійшли західні слов'яни, а до якого моря — південні?
4. Додатково попрацюйте з картою сучасної Європи. З'ясуйте, які держави зараз існують на території, заселеній західними, південними і східними слов'янами.*

Галявина творчості

Фантазерка Кліо пропонує створити ілюстровану лінію часу. Накресліть лінію часу в зошиті. Позначте на ній: а) межі історії середніх віків; б) три періоди Середньовіччя. Проілюструйте кожен період малюнком.

§ 2

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки в зошит. Як вони пов'язані між собою і з темою уроку?

1. Антський племінний союз

Територія України стала місцем, де на початку нашої ери проживали слов'янські племена. У IV столітті тут сформувався **Антський племінний союз.** Окрім слов'ян, до нього входили сармати. Назва «анти», якою позначався цей союз племен, перекладається з сарматської мови як «люди прикордоння». Вони мешкали на Правобережжі між річками Дніпро і Дністер, займали причорноморські степи. На Лівобережжі їхні землі доходили до Азовського моря. Грецькі та римські історики називали їх «наймогутнішими з усіх слов'ян».

Про повсякденне життя антів дізнаємося з археологічних і писемних джерел. Основними галузями їхнього господарства були **хліборобство** із використанням залізного плуга, **тваринництво, ремесло.** В суспільстві антів виділялася знать. Збереглися імена їхніх правителів: Доброгаст, Всегорд, Бож. Анти були войовничими племенами. В період Великого переселення народів вони успішно воювали з готами, здійснювали рейди до візантійських володінь, іноді виступали на боці Візантії, захищаючи її від інших варварів. У **602 році** Антський племінний союз розпався під ударами аварів — кочових племен, котрі наприкінці VI століття з'явилися в Північному Причорномор'ї.

У VIII столітті в слов'ян, які проживали на території України, формуються племінні союзи **полян, сіверян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців, дулібів (волинян).** Про їхнє розселення розповів літописець Нестор у «Повісті минулих літ».

1. Де проживали анти?
2. Назвіть галузі господарства антів.
3. У якому джерелі розповідається про племінні союзи, які розселилися на території сучасної України?

Барвограй ідей

Попрацюйте з історичною картою та виконайте завдання 1–3.

1. Укажіть на карті назви східнослов'янських племен.
2. Зазначте напрямки їхнього розселення.
3. Назвіть сусідів східнослов'янських племен.

Галявина творчості

Разом із Кліо розгляньте уважно схему. Накресліть її в зошиті, розгадавши абревіатури й заповнивши пропуски в словах. Зробіть висновок, до яких наслідків призвело Велике розселення слов'ян.

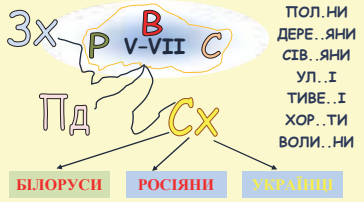

2. Зміна організації влади у східних слов'ян та їхні поселення

Поселення давніх слов'ян. Реконструкція

У ході Великого розселення слов'ян змінювалося не лише місце їхнього проживання, але й організація влади. **Князі**, котрих спочатку обирали для того, щоб очолити військо, яке складалося з усіх дорослих чоловіків племені, під час вдалих походів накопичували великі статки, а також здобували шану і повагу. Частину свого багатства вони витрачали на те, щоб постійно утримувати біля себе **дружину** — загін із досвідчених і хоробрих воїнів. Усе це разом дозволило князям зберігати за собою владу, а згодом навіть передавати її у спадок своїм дітям. Натомість вплив старійшин і віча (народних зборів) поступово зменшувався.

Тепле і в міру зволожене літо, морозяна сніжна зима, багато великих і малих рік, повних риби; на Поліссі — розлогі ліси з великою кількістю дичини, а в лісостепу — родючі ґрунти. Такими були **природно-кліматичні умови**, в яких проживали предки українців. Селилися слов'яни поблизу рік або озер на природних підвищеннях. Їхні поселення були невеликими — мали лише 15–20 жител, але на відстані від 500 м до 3 км було ще кілька таких поселень. Потім тягнулися ліси, а далі — знову група з кількох поселень. Лише найбільші поселення — центри племінних союзів — мали захисні укріплення: стіни або частоколи, вали, рови тощо. Такі поселення називали **городищами**. В городищі жив князь із дружиною.

Житло давніх слов'ян. Реконструкція

Більшість східних слов'ян мешкали в напівземлянках — дерев'яних будинках площею 10–20 кв. м, частково заглиблених у землю, а інколи й зверху засипаних землею. Всередині напівземлянки знаходилася невелика піч без комина і лавки. У такій будівлі було тепло взимку і прохолодно влітку. Погано було тільки те, що дим із печі надвір виходив через двері. Натомість князі мешкали в більш просторих наземних дерев'яних будинках.

1. Хто такі дружинники? Навіщо князі утримували дружинників?
2. У яких природно-кліматичних умовах проживали слов'яни?
3. Розкажіть про помешкання слов'ян.

Відлуння минулого

Із твору візантійського імператора Маврикія Стратега «Стратегікон» про життя і побут слов'ян

«Племена слов'ян живуть вільно і не дають нікому себе підкорити. Вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ. Живуть серед лісів, рік, боліт і важких для переходу озер…».

1. Що зі згаданого допомагало слов'янам відстоювати свою волю? Чи притаманні риси характеру давніх слов'ян сучасним українцям? Чому?

3. Господарство та вірування східних слов'ян — предків українців

Щоб забезпечити свої потреби, наші предки займалися найрізноманітнішими справами. Найбільше — **хліборобством**. Вирощені зерна пшениці і жита мололи (розтирали на муку) жорнами (спеціальними кам'яними плитами), а вже з муки випікали хліб або різні паляниці. Із зерна проса (пшона) та ячменю (перловки) варили каші, а щоб страви були смачнішими, вирощували і вживали в їжу часник, цибулю, редьку, ріпу та горох. М'ясо та шкури тварин отримували або завдяки **полюванню**, або **осілому тваринництву**, коли вдома в загорожах чи невеликих хлівцях вирощували й утримували свиней, корів, кіз, овець. Завдяки **рибальству** готували страви з риби. Особливе місце в господарстві слов'ян займали **бортництво** (давнє бджільництво), яке давало цінні мед, віск та прополіс, і **полювання** на куниць та інших звірів із дорогоцінним хутром. Усі ці товари дуже цінувалися у Візантійській імперії та інших країнах. Тож слов'яни вигідно ними торгували.

Улюбленим конструкційним матеріалом східних слов'ян була деревина. Із неї робили майже все: будинки і хатнє начиння, елементи інструментів і зброї, посуд, укріплення, човни, сани тощо. Обробкою деревини займалися **теслі** та **столяри**. Окрім того, слов'янські ремісники обробляли камінь, шкіру, кістку, з льону і конопель ткали, із вовни пряли тканини,

гончарі виготовляли ліплений керамічний посуд, а також вміли працювати з гончарним кругом. Особливою повагою користувалися **ковалі** — ремісники, котрі в кузнях із заліза та інших металів виготовляли якісну зброю, інші металеві вироби.

Слов'яни вірили в потойбічне життя, обожнювали сили природи, поклонялися багатьом божествам, тобто були **язичниками**. Важливе місце в язичницькому культі посідали божества, пов'язані із заняттям господарством: Дажбог — бог Сонця, Перун — бог грому, Сварог — бог неба, Стрибог — бог вітру, Род — бог природи та землеробства, Велес — бог худоби та інші. Слов'яни поклонялись ідолам у відкритих святилищах — **капищах**. Зазвичай кожне плем'я мало своє божество, одним із найвідоміших є **Збруцький ідол.**

Збруцький ідол. Скульптура IX століття. Ймовірно, зображує слов'янського бога Світовида. Знайдений біля села Личківці Тернопільської області в річці Збруч у 1848 році. Світлина

1. Назвіть основні заняття слов'ян.
2. Якими ремеслами володіли слов'яни?
3. Кому поклонялися слов'яни?

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
у Східній Європі почалося розселення слов'ян		у Західній Європі утворилася Франкська держава

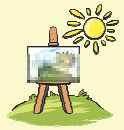

Галявина творчості

Кліо любить подорожувати. Уявіть, що ви опинилися в VII столітті й потрапили до давньослов'янського поселення. Опишіть один день із життя слов'ян, яким ви його побачили. Створіть міністаттю до історичного блогу, підберіть ілюстрації до неї.

Перевірте себе,
зайшовши за покликанням https://cutt.ly/uwEVDNbf
або за QR-кодом.

§ 3

НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Разом із Кліо розгляньте світлину. Яку частину України на ній зображено? Висловте припущення, як зображення на фото пов'язане з темою уроку.

1. Авари. Хозари

Степ із давніх часів був прихистком для кочовиків. Їхні племена формувалися головно в **монгольських, середньоазійських** просторах. Однак недостатня кількість пасовищ при розростанні стад та бажання поживитися за рахунок інших народів спонукали кочовиків вести грабіжницькі війни із сусідами й вирушати в далекі походи для захоплення нових земель. Вершники стали загрозою для всіх сусідніх їм племен і держав. Час від часу вони з'являлися в Північному Причорномор'ї. В середині VI століття сюди прийшли племена **аварів.** Основне заняття цих народів — кочове скотарство і війни. Продукти хліборобства вони одержували у вигляді данини від слов'ян та інших осілих народів. Їхня держава — **Аварський каганат** — воювала зі слов'янами, франками, Візантійською імперією.

Хозарські золоті прикраси, знайдені в 1912 році біля села Мала Перещепина на Полтавщині. Світлина

Східними сусідами східнослов'янських племен тривалий час були **хозари.** В **VII столітті** вони утворили одну з перших держав кочовиків на території сучасної України — **Хозарський каганат.** Згодом довкола **зимовищ** — їхніх сезонних поселень, у яких вони мешкали взимку, почали виникати **міста** як центри ремесла й торгівлі. Зокрема, із зимовища-фортеці

Хозарський воїн з полоненим. Реконструкція

кагана, правителя держави, у гирлі річки Волга виросла столиця Хозарії — місто **Ітіль**. Великим населеним пунктом був **Саркел**. На Чорноморському узбережжі почали відроджувати зруйновані гунами грецькі міста. В провінціях розвивали **хліборобство** і **скотарство**. Мешканці каганату були втягнуті в міжнародну транзитну торгівлю, позаяк контролювали шляхи, які зі Сходу і Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. Серед населення держави поширилися різні вірування: поряд з язичниками мешкали християни, мусульмани та іудеї. В IX столітті каган та столична знать прийняли іудаїзм як державну релігію.

У IX столітті Хозарський каганат поступово слабшав. З-під його впливу вийшли слов'яни. Мусульманське населення держави мігрувало на північ, осідаючи на берегах Волги. В 965 році київський князь Святослав Ігорьович розбив хозарську армію, зруйнував Ітіль і захопив стратегічно важливу фортецю Саркел. До Русі-України відійшло також місто-фортеця Тмуторокань. Остаточно знищили Хозарський каганат хвилі нових кочовиків — **печенігів** і **половців**.

1. Що спонукало кочові племена нападати на сусідів?
2. Як називалась одна з перших держав кочовиків? Що впливало на її розвиток?
3. Чому в IX–X століттях Хозарський каганат занепав?

Відлуння минулого

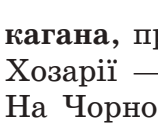

Із праць арабського письменника й географа Ібн Русте про владу в хозарів

«І їхнього [Хозар] володаря вони називають іша, а їхній верховний правитель є хозар каган, і слухаються його хозари, але хіба номінально. Справжня влада належить іші, тому що він займається справами правління і командування військом, займає таку позицію, що йому нема перед ким звітувати, хто би був вищий за нього».

1. Чому ішу вважали справжнім правителем у Хозарському каганаті?

2. Печеніги

Печеніги — тюркомовні племена. Літописець оповів, що вперше на кордонах Русі-України вони з'явилися в 915 році. Стосунки між кочовиками і слов'янами складалися по-різному. Початково князь Ігор уклав з печенігами договір. Проте вже 920 року князь воював із ними, а в 944 році печеніги брали участь у поході київського володаря на Візантію. 972 року печеніги розбили біля Дніпрових порогів дружину Святослава Ігорьовича, котрий загинув у бою.

Основою їхнього війська була **легка кіннота**, зброєю — **луки**. Про стрімкість пересування степовиків згадували візантійські автори, називаючи кінноту печенігів летючими людьми. Відтак у відкритому зустрічному бою військо кочовиків зупинити було важко. Тож наприкінці X століття зародилася нова форма захисту — спорудження високих і довгих деревоземляних стін-укріплень, які відділяли руське порубіжжя від Степу.

Втім, взаємини з печенігами не зводилися тільки до боротьби. Русь-Україна була їхнім торговельним партнером. У 1036 році печенізьке військо розгромив Ярослав Мудрий. Після цього деякі з них відкочували за Дунай і на Балкани, де згодом змішалися з місцевим людом, а ті, що залишилися на попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушені були звернутися по допомогу до Києва, бо в приазовсько-причорноморський степ вступили нові господарі — **половці**.

1. Коли печеніги вперше з'явилися на кордонах Русі-України?
2. Чому воїнів печенігів називали «летючими людьми»?
3. Як складалися відносини русів і печенігів?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що печеніги вели кочовий спосіб життя, займалися скотарством та торгівлею, розводили в'ючних тварин, коней та овець? Печеніги торгували з Руссю, продавали їй худобу, візантійським містам постачали шкури та віск. Кочовики купували золотий та срібний посуд, дорогі тканини, приправи.

Печеніги мали кінну армію, яка складалася з 400 тисяч вершників. Майстерне володіння бойовими мистецтвами дозволило печенігам стати повноправними володарями степу, де вони мешкали, і стягувати гроші за охорону торговельних шляхів, перехід караванів через підвладну їм територію.

Знатний печенізький воїн X століття. Реконструкція

1. Визначте з тексту рубрики, з якими країнами торгували печеніги.
2. На основі прочитаного поясніть, чому печенігів називали «володарями степу».

3. Народи Криму

До Візантійської імперії в Криму належала вся узбережна зона від **Боспора** до **Херсонеса**. Місто **Херсонес** було спостережним пунктом за степами Північного Причорномор'я, через який Візантійська імперія прагнула впливати на сте-

повиків. Тому тут вона утримувала тисячний військовий гарнізон з місцевих жителів. Інші землі були під впливом кочовиків, котрі змінювали один одного впродовж століть.

Головні заняття жителів візантійського Криму — **хліборобство, скотарство, ремесло**. Боспор став центром закупівлі в степовиків хутра для Константинополя, а згодом — портом, через який вивозили сировину для «грецького вогню». Одним із його складників була нафта, що її для потреб війська видобували візантійці на Таманському півострові. Наприкінці X століття Боспор увійшов до складу **Тмутороканського князівства**.

Упродовж VI–X століть міста входили до сфери впливу Хозарського каганату й платили йому данину. В гірські райони Криму із VII століття поступово проникали кочові племена болгар і аланів — кочовиків іранського походження — й поселялися там. Іконоборчий рух в імперії ромеїв, спрямований проти шанування ікон, спонукав багатьох греків шукати прихистку в Криму. У VIII столітті вони масово переселялися на узбережжя півострова. Наприкінці IX століття в степи Причорномор'я, які раніше займали хозари, прийшли печеніги. Вони розірвали налагоджений економічний зв'язок Хозарського каганату з візантійськими містами й позбавили прибутків каганат. Отож, у IX–XI століттях у Північному Причорномор'ї і Криму переплелися інтереси кочовиків, Імперії ромеїв і Русі-України.

1. Кому належали території Північного Причорномор'я?
2. Чим займалися жителі Криму?
3. Які народи поселялися на території Північного Причорномор'я в VII–IX століттях?

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
під Києвом Ярослав Мудрий розбив печенігів		через чотири роки біля міста Мерва (нині Туркменістан) турки-сельджуки перемогли армію імперії Газневід

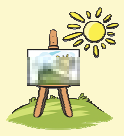

Галявина творчості

Уявіть, що ви мешкаєте в Північному Причорномор'ї в X столітті. Напишіть твір від імені хозара / хозарки чи печеніга / печеніжки на тему: «Один день із мого життя» за планом: а) житло; б) зовнішній вигляд; в) заняття.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/weedsNi9 або за QR-кодом.

§ 4

УТВОРЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте репродукцію картини Олександра Мельника «Щек, Кий, Либідь і Хорив». Що вам відомо про зображених на картині осіб? Висловте припущення, як ілюстрація пов'язана з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

1. Сусіди східних слов'ян

На південь і на схід від земель, якими володіли наші предки, простягалися безкраї степи. В них здавна випасали череди худоби кочовики-скотарі. Вони створювали могутні військові об'єднання і були серйозною загрозою для східних слов'ян. Із VII століття найближчими кочовими сусідами наших предків були **тюркомовні булгари**, які утворили в середній течії річки Волги міжплемінний союз — **Велику Булгарію**. У VIII столітті майже всі їхні землі відібрала могутня держава хозар — **Хозарський каганат**. Хозари панували у причорноморських степах до X століття і змушували слов'янські племінні союзи полян та сіверян виплачувати їм данину.

Далеко за степами, горами та широким морем розташувалася заможна могутня спадкоємиця античного Риму — **Імперія ромеїв (Візантійська імперія)**. Відносини східних слов'ян і візантійців були складними. З одного боку, вони активно торгували між собою, а з іншого — слов'яни неодноразово вирушали у військові походи у Візантію, щоб домогтися для себе вигідних торговельних умов.

Не менш грізними були й північні сусіди східних слов'ян — **варяги**, які проживали на території Скандинавського півострова. Для західних європейців вони були відомі як суворі і безжальні вікінги, або нормани (північні люди) — талановиті

мореплавці, торговці і грабіжники. Варяги для слов'ян бували і ворогами — обкладали даниною кривичів та словен, і союзниками — неодноразово разом зі слов'янами торгували і воювали за Імперію ромеїв (Візантію). Та це й не дивно, адже торговий шлях із краю варязького до країни греків (Візантії) пролягав через землі слов'ян мережею невеликих північних річок та повноводним Дніпром. Він так і називався: шлях «із варягів у греки».

Картина Миколи Реріха «Варяги пливуть»

1. З ким сусідили східні слов'яни на півдні й на сході?
2. Чому відносини слов'ян з Візантійською імперією були складними?
3. Які країни поєднував шлях «із варягів у греки»?

Відлуння минулого

Із «Записок» арабського мандрівника Ібн-Якуба про загальну характеристику слов'ян

«Взагалі слов'яни — люди сміливі, здатні до походу, і якби не було розрізнення серед їхніх численних і розкиданих племен, то не міг би з їхніми силами боротися жоден народ у світі… Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають усі народи Півночі. Крам від них іде морем і суходолом до Царгорода».

1. Про які сильні й слабкі сторони слов'ян йдеться в історичному джерелі?
2. Що, на думку мандрівника, заважало слов'янам бути сильними?

2. Утворення Русі-України

Наявність багатьох могутніх сусідів змушувала слов'янські племена об'єднувати свої сили для успішної боротьби з ними. В **VI–VII століттях** у межах нинішніх українських земель утворився великий міжплемінний союз слов'ян на чолі з дулібськими князями. Але після нищівної поразки від кочовиків аварів (обрів) цей союз розпався.

Тим часом на Дніпрі все більшої могутності набирало **місто Київ.** За легендою, його заснували приблизно у V–VI століттях і назвали на честь старшого брата Кия. Збудоване на високих пагорбах правого берега Дніпра, місто було гарно захищене і давало можливість його володарям контролювати всю торгівлю з Візантією, що проходила шляхом «із варягів у греки».

Вважають, що до середини IX століття в Києві вже були наявні ознаки державності: офіційна влада — князь, орган примусу — дружина, податки і бодай неписані правила співіснування його мешканців. Київським володарем на той час був **Аскольд. У 860 році** він здійснив вдалий похід на візантійську столицю — місто Константинополь, завдяки якому греки погодилися на підписання вигідної торговельної угоди — першого відомого договору між візантійськими імператорами та київськими володарями. А ще Аскольд того ж таки 860 року прийняв хрещення і зробив першу спробу охрестити всю країну. У згаданій угоді держава Аскольда іменується Руссю. А оскільки тодішні руси були безпосередніми предками українців, то нині середньовічну Київську державу називають **Руссю-Україною.**

1. Хто очолив великий міжплемінний союз? Чому він розпався?
2. Коли було засноване місто Київ?
3. Які події відбулись у 860 році за участю князя Аскольда?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про заснування міста Києва

«Поляни жили в ті часи окремо й володіли своїми родами. [...] і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс, і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі і називалися вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві».

Скориставшись покликанням https://cutt.ly/hwQT1eDZ або QR-кодом, прослухайте легенду про заснування міста Київ.

Пам'ятник Кию, Щеку, Хориву та Либеді, встановлений 1982 року в Києві на честь 1500-річчя заснування міста. Автори — скульптор Василь Бородай та архітектор Микола Фещенко

1. Назвіть засновників головного міста полянського союзу.
2. Чому, за літописом, місто стали називати Києвом?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що навколо питання походження назви «Русь» і досі не вщухають суперечки серед істориків? Існує кілька тверджень. 1. Таку назву мало одне із сарматських племен, яке асимілювали анти, тобто праукраїнці. «Русь» походить із сарматської мови і в перекладі означає «світло». 2. Русь (Ruotsi) — запозичена із фінської мови назва племен, що проживали на території сучасної Швеції, і з яких пішов рід Рюриковичів. Його представники стали володарями у східних слов'ян. 3. «Руссю» в VI–VII століттях називали союз племен — полян, сіверян, уличів, на територіях яких розташовувалися річки Рось, Росава, Роставиця. Отже, і державу Аскольда, який володарював у Києві до Рюриковичів, називали Руссю.

1. Разом із Кліо ознайомтеся з теоріями походження назви «Русь». Яка теорія, на вашу думку, є найбільш правдивою? Обґрунтуйте свою позицію.

3. Зміцнення Київської держави

У північній частині шляху «із варягів у греки» набирало могутності та впливу інше слов'янське місто — **Новгород.** У другій половині IX століття в Новгороді володарював **Рюрик** — князь не слов'янського, а варязького походження. Рюрик прагнув узяти під особистий контроль весь торговий шлях «із варягів у греки». І йому пощастило — частина киян, що була незадоволена сильною владою Аскольда, пішла на таємні домовленості з Рюриком, щоб усунути від влади Аскольда в Києві. Але сталося так, що Рюрик несподівано помер.

«Олег веде військо до стін Царгорода». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Плани Рюрика вирішив реалізувати Олег — його родич й опікун малолітнього Ігоря, Рюрикового сина. У **882 році** Олег на човнах по Дніпру приплив до Києва і завдяки підтримці місцевої знаті заманив Аскольда в пастку і вбив його, а сам утвердився в Києві, пообіцявши, що Київ відтепер буде «матір'ю городам руським».

Олег виявився вмілим полководцем, політиком і дипломатом. Після утвердження в Києві він силою примусив до покори і союзу деревлян, радимичів та сіверян; завдав поразки уличам і тиверцям; домовився про спільні дії проти Візантійської імперії з волинянами і хорватами. Маючи відтоді за собою великі сили та заручившись підтримкою деяких варязьких ватажків, **князь Олег у 907 та 911 роках** здійснив два вдалі походи проти Візантійської імперії, внаслідок яких змусив Візантію підписати вигідні для Русі-України торговельні угоди. Так примножилися слава і могутність Києва та його володарів.

1. Хто княжив у Новгороді в другій половині IX століття?
2. Із якого року в Києві став правити Олег? Як це відбулося?
3. Які дії Олега сприяли утвердженню Русі-України на міжнародній арені?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про угоду князя Олега з візантійським імператором (907 рік)

«І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоб не пустошив він Грецької землі. «[Коли] приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину *(провіант на місяць)* на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси. Якщо прийдуть руси не для торгу — хай місячини не обирають».

Князь Олег. Мозаїка на станції «Золоті ворота» Київського метрополітену

1. Обрахуйте, з якою кількістю воїнів Олег був у поході та яку суму виплатили греки русам відповідно до угоди.
2. Хто з русів, за угодою, мав право користуватися привілеями? Чому?

Лабіринт часу

Кліо захопилася читанням «Повісті минулих літ» і знайшла там цікавий уривок про діяльність князя Олега.

1. Прочитайте уривок та допоможіть Кліо з'ясувати, про яку подію йдеться в історичному джерелі і коли вона відбулася.

2. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, скільки років минуло відтоді, коли Олег прибив свій щит до воріт Константинополя й примусив греків укласти вигідну для русів угоду.

«Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межи Греками і Руссю…

По першому слову замирімося з вами, греки, дружімо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинові од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну».

У той час, коли…		***Тоді…***
на теренах України		***у світі***
князь Олег здійснив вдалий похід на Константинополь		у Китаї розпочався «період п'яти династій і десяти держав»

Галявина творчості

Об'єднайтеся в робочі групи. Проведіть дослідження про життя та діяльність князів Аскольда та Олега за такими напрямками: роки життя та правління, внутрішня та зовнішня політика, значення діяльності князя. На своїй сторінці в інстаграмі опублікуйте пост на тему: «Княжіння Аскольда» або «Княжіння Олега» (на вибір).

Барвограй ідей

Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.

1. *Куди здійснював походи князь Олег? Про що це свідчить?*
2. *Через які природні об'єкти проходив шлях «із варягів у греки»?*
3. *Які племена входили до Русі-України за княжіння Аскольда, а які — за правління Олега?*
4. *Порівняйте кордони Русі-України і сучасні кордони України. Запишіть свої висновки в зошиті.*

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/YwQT2ZGl або за QR-кодом.

§ 5 РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ПРАВЛІННЯ ПЕРШИХ КНЯЗІВ

Разом із Кліо розгляньте портрети історичних постатей. За допомогою своїх смартфонів і програми для розпізнавання фото дізнайтеся, хто вони. Висловте припущення, як ці історичні постаті пов'язані з темою уроку.

1. Княжіння Ігоря Рюриковича

Після смерті Олега у **912 році** київським князем став **Ігор Рюрикович**. Проте зміною влади скористалася частина племінних союзів, щоб відновити свою незалежність. Ігор жорстко протидіяв таким спробам. Спочатку він, застосувавши силу, примусив до покори деревлян і обклав їх даниною, більшою за ту, що вони платили за правління Олега. Згодом три роки долав відчайдушний спротив уличів, котрі, зрештою, були змушені залишити свої давні землі і перебратися на захід, ближче до річки Дністер. Воював князь Ігор також і з тиверцями.

«Використання «грецького вогню». Мініатюра з мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скілиці

1. Поміркуйте, про яку подію ми дізнаємося з мініатюри.
2. Відшукайте в інтернеті історичні джерела, що описують дану подію.
3. Складіть на основі джерел розповідь з 5–6 речень та проілюструйте (на бажання) її малюнком.

Після смерті Олега Імперія ромеїв (Візантія) перестала дотримуватись умов договору 911 року, тому Ігор Рюрикович, упорядкувавши свої справи в Києві, взявся вирішувати нагальні питання зовнішньої політики. У **941 році** він на чолі великого війська вирушив у морський похід на Візантію, але його флот візантійці спалили «грецьким вогнем» — сумішшю, що не гасла навіть на воді (виготовляли її на основі нафти). Тож князь ні з чим повернувся до Києва. У 943 році руси здійснили похід до південно-західного узбережжя Каспійського моря, а в **944 році** князь Ігор зібрався в ще один похід проти Візантії. Цього разу візантійський імператор погодився платити київському князю данину і підписав з ним торговельну угоду, хай і менш вигідну для русів, ніж при Олегові. Походи князя Ігоря, як і його попередників, мали насамперед політичну мету: встановити відносини з Імперією ромеїв, піднести авторитет слов'янської держави, засвідчити її появу в тогочасному світі.

Щороку восени київські князі вирушали в **полюддя** — об'їзд підвладних племен з метою збору **данини** — натурального податку з населення (мед, дорогоцінні хутра, продукти харчування). Навесні князь із дружиною та зібраним товаром повертався до Києва. Туди ж прибували люди із підвладних Києву племен зі своїми товарами. Разом вони організовували торговельний похід до Візантії. Але в **945 році** все сталося по-іншому. Князь Ігор зібрав полюддя з деревлян і вже рушив до іншого племені, але дорогою вирішив, що зібрав мало, і з частиною дружинників повернувся до деревлян по додаткову данину. Але деревляни настільки обурилися, що перебили малу дружину князя, а самого Ігоря жорстоко стратили.

Картина Миколи Реріха «Збирають данину»

1. За яких обставин прийшов до влади князь Ігор? Якими методами він її утримував?
2. З'ясуйте причини й наслідки походів князя Ігоря на Візантію.
3. Чому деревляни вбили великого київського князя?

Відлуння минулого

Із книги візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» про збір полюддя у слов'ян

«Коли настане листопад, князі їхні [руси] одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються у полюддя, тобто круговий об'їзд, а саме в слов'янські землі Вервіанів, Другувитів, Кривичів, Северіїв *(деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян)* і решти Слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні, коли розтає лід на річці Дніпрі, знову повертаються в Київ. Збирають і оснащують свої кораблі і відправляються у Візантію».

1. Скільки часу витрачав князь, щоб зібрати данину?
2. Чому збір данини назвали «полюддям»?

2. Київська княгиня Ольга

Коли деревляни стратили Ігоря, його син Святослав ще був надто малим. Тому київською володаркою після смерті чоловіка стала мати Святослава — **княгиня Ольга**. Вона була знатного походження і мала повагу та вплив серед воєвод та дружинників Ігоря. Княгиня Ольга розорила деревлянську землю, спалила племінний центр деревлян місто Іскоростень і усунула від влади деревлянського князя Мала.

Після трагічної загибелі князя Ігоря Ольга вирішила змінити систему збору полюддя. Для цього вона запровадила **уроки** — наперед визначені фіксовані (незмінні) розміри данини. Княгиня створила **погости** — укріплення, у кожному з яких перебував представник княжого двору із загоном воїнів для контролю за певною територією. Там також були склади для збору уроків.

Княгиня Ольга відмовилася від традиційних методів ведення зовнішньої політики своїми попередниками, коли спочатку здійснювався військовий похід, а потім укладався мирний договір, вигідний для Київської держави, та й то у випадку вдалого походу. В 957 році Ольга особисто очолила велике посольство до візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного, ймовірно, щоб домовитися про покращення умов торгівлі або одружити сина Святослава з візантійською принцесою. Її зустріли в столиці Імперії ромеїв із великими почестями, але підписати нову торговельну угоду не вдалося. Там же вона прийняла **християнство**. Інше посольство в 959 році княгиня відправила до німецького імператора Оттона I. На прохання послів Оттон I погодився встановити дружні відносини і надіслав кількох священників на чолі з єпископом Адальбертом

для поширення християнства в Русі-Україні. Втім, їхня місія не була вдалою, оскільки і син, який уже підріс, і більшість дружинників не схвалювали нову релігію. **964 року** княгиня Ольга передала владу своєму сину Святославу.

1. Чому після смерті князя Ігоря Ольга стала правителькою держави?
2. Як княгиня Ольга змінила систему збору данини?
3. З якою метою княгиня здійснила подорож до Імперії ромеїв?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте мініатюри із Радзивіллівського літопису. Які події історії вони ілюструють?

«Перша помста княгині Ольги деревлянам». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

«Хрещення княгині Ольги». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

1. Знайдіть в інтернеті інформацію з літопису про помсту княгині. З'ясуйте, чому вона так вчинила.
2. З'ясуйте, де й коли княгиня Ольга прийняла хрещення.

3. Князь Святослав Ігорьович

Князь Святослав майже не займався внутрішніми справами Русі-України. Натомість, попередивши супротивників: «Хочу на вас іти», вирушав щораз у новий завойовницький похід. Перший його великий похід тривав три роки. 964 року він вийшов із Києва в землі племінного союзу в'ятичів, які платили данину хозарам, і підкорив їх, приєднавши до Русі-України. Звідти рушив до Волзької Булгарії, захопив її столицю — місто Булгар. **965 року** спустився вниз по річці Волга, розгромив колись могутню державу **Хозарський каганат** і захопив його столицю Ітіль, а також фортеці Тмуторокань та Саркел. У 966 році ще раз перейшов через землі в'ятичів і обклав їх даниною. Знищивши Хозарський каганат, князь Святослав відкрив коридор для набігів інших кочівників — печенігів, половців.

Другий свій великий похід князь Святослав здійснив проти Болгарського царства в **967–968 роках**. Йому вдалося розгромити болгарське військо і заволодіти значними територіями. Святослав навіть розмірковував про те, щоб перенести свою столицю до міста **Переяславець на річці Дунай**. Але тим часом велике військо печенігів — кочових тюркомовних племен — підступило до Києва. Дізнавшись про це, Святослав Ігорьович повернувся додому, щоб врятувати місто від розорення.

969 року князь Святослав із військом знову вирушив до Болгарського царства. Цього разу він розв'язав війну проти візантійського імператора Іоанна I Цимісхія та планував захопити Константинополь, але зазнав поразки в битві під Аркадіополем та при обороні Доростола в 971 році. Святослав підписав мирний договір, за яким відмовлявся від своїх претензій на візантійські володіння в обмін на можливість повернутися додому з військом і зброєю. Літописець вказував, що візантійці повідомили про це печенігів, і ті влаштували русам засідку біля Дніпрових порогів. У тому бою в **972 році** загинув великий воїн Святослав Ігорьович. Отже, київський князь вирішував справи зовнішньої політики переважно воєнними засобами. У 2002 році Національний банк України випустив срібну монету, присвячену Святославу Ігорьовичу. Вона належить до серії «Княжа Україна».

1. Які завойовницькі походи здійснив Святослав Ігорьович у середині 960-х років?
2. Куди князь Святослав хотів перенести столицю Русі-України?
3. Поміркуйте, чому київський князь Святослав вирішував питання зовнішньої політики переважно воєнними засобами.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Києві після смерті княгині Ольги повноправним правителем став Святослав		в Константинополі імператором проголошено Іоанна I Цимісхія

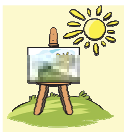

Галявина творчості

Об'єднайтесь у дві дослідницькі групи.

Створіть «Життєтеки» князів: Ігоря, Ольги за алгоритмом: роки життя, роки правління, внутрішня політика, зовнішня політика, значення діяльності.

Для підготовки використайте інформацію, розміщену в параграфі, а також скористайтесь інтернет-ресурсами.

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/YwEVJaqB або за QR-кодом.

§ 6

КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ІГОРЬОВИЧ

Практична робота № 1

Мета. На основі доступних джерел і матеріалу параграфа № 5 скласти історичний портрет Святослава Ігорьовича. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з історичною картою та ілюстраціями.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи: перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Дайте відповіді на запитання, що знаходяться після документів, озвучте їх.

Завдання 3. Складіть розповідь про діяльність князя Святослава відповідно до заданого алгоритму історичного портрета.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?
   - Де і коли він народився?
   - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
2. Особисті якості й риси характеру.
   - Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
   - Як особисті якості впливали на його діяльність?
3. Діяльність історичної постаті.
   - Охарактеризуйте основні справи його життя.
   - Які успіхи й невдачі були в його справах?
   - Хто був його другом, а хто — ворогом, чому?
   - Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?

Із «Повісті минулих літ» про дитинство Святослава

«У рік 6454 (946) Ольга із сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

1. Про яку подію йдеться в документі?
2. Як дана подія вплинула на формування характеру князя?

Із «Повісті минулих літ» про Святослава Ігорьовича

Княжий знак

«Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів за собою не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не варив], потонку нарізавши конину, або звірину на вугляг спікши, він їв. Навіть шатра він [не мав], а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

1. Про які риси характеру Святослава можна дізнатися з уривка?

Із «Книги шляхів і держав» Ібн-Хаукаля про походи князя Святослава

«Тепер не залишилось і сліду ані від булгарів, ані від буртасів, ані від хозарів, бо Русь напала і знищила всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе».

1. Про які походи князя Святослава згадується в документі? Коли вони відбулися?

Зі спогадів візантійського хроніста Лева Диякона про перший Болгарський похід князя Святослава

«Завоювання Святославом Болгарії». Мініатюра з ватиканського манускрипта XIV століття

«Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60 000 дужого люду, окрім обозу. Болгари виступили назустріч у силі 30 000. До бою прийшло над Дунаєм під Доростолом. Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулись урозтіч. Поразка прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесят болгарських міст дісталося під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю)».

1. Коли відбувся похід? Визначте його наслідки.

Із «Повісті минулих літ». Промова князя Святослава перед битвою під Доростолом 971 року

«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали воїни: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

1. Які риси характеру проявив Святослав перед боєм?

Барвограй ідей

Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.

1. Коли і куди здійснював походи князь Святослав?
2. Які землі були приєднані за княжіння Святослава до Русі-України?
3. Визначте кордони Русі-України в 972 році.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ»

Любі діти! Впродовж вивчення першого розділу з вами була богиня історії Кліо. Вона вирішила помандрувати в минуле та пройтися шляхами наших предків. Без вашої допомоги їй буде важко відгадувати історичні загадки. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1. «Міська». https://cutt.ly/9wEVKTaY

Допоможіть Кліо знайти на карті «Русь-Україна за княжіння Олега, Ігоря, Ольги» (сторінка 27) міста: Новгород, Іскоростень, Київ, Константинополь. Установіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Київ	резиденція Рюрика, там народився князь Ігор
Іскоростень	центр Полянського князівства, столиця Русі-України
Константи-нополь	центр Деревлянського князівства, спалений за наказом Ольги
Новгород	столиця Візантійської імперії, там хрестились Аскольд та Ольга

Зупинка 2. «Мистецька». https://cutt.ly/ZeedfcVB

Разом із Кліо розгляньте мініатюри з літописів. Установіть відповідність між мініатюрами та подіями, які вони ілюструють.

А Хрещення княгині Ольги в Константинополі
Б Похід князя Олега до Царгорода
В Знищення флоту князя Ігоря «грецьким вогнем»
Г Завоювання князем Святославом Болгарії

Зупинка 3. «Біографічна». https://cutt.ly/hwEVZU1G

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю князя Олега, в іншу — князя Святослава.

1 об'єднав Північну і Південну Русь
2 підпорядкував Києву східнослов'янські племена: сіверян, радимичів, словенів, деревлян і кривичів та неслов'янські племена: меря, чудь
3 розбив союзників Хозарії — волзьких булгар, здобув столицю Хозарського каганату Ітіль та підкорив землі хозарів
4 заволодів Таманським півостровом і заснував там Тмутороканське князівство
5 здійснив вдалі походи на Візантію в 907 та 911 роках та підписав вигідний торговельний договір
6 укріпив військову могутність держави, централізував її
7 здійснив два походи на Болгарію
8 провів адміністративну реформу: посадив на київський стіл старшого сина Ярополка, в Деревлянську землю посадив Олега, а в Новгородську — Володимира
9 запросив до князівської дружини варязьких воїнів
10 мав наміри перенести свою столицю до міста Переяславець на річці Дунай

Зупинка 4. «Допитлива». https://cutt.ly/gwEVBZj3

Допоможіть Кліо правильно відповісти на запитання вікторини «Виникнення та становлення Русі-України» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Ріка, що протікає через Болгарію, на березі якої Святослав хотів княжити (5 букв).
2. Кочові племена, сусіди слов'ян, розбиті Святославом у 965 році (6 букв).
3. Руський князь, який першим прийняв християнство (7 букв).
4. Військо князя (7 букв).
5. Назва на Русі столиці Візантійської імперії (8 букв).
6. Ім'я деревлянського князя, який запропонував Ользі одружитися після вбивства її чоловіка (3 букви).
7. Розмір данини, встановлений княгинею Ольгою (5 букв).
8. Місто, засноване на берегах Дніпра приблизно в V–VI століттях (4 букви).
9. Скандинавські воїни, що наймалися на службу до київських князів (6 букв).
10. Поляни, сіверяни, тиверці, деревляни, уличі, хорвати, волиняни — це (узагальніть одним словом) ... (7 букв).
11. Місця збору данини, запроваджені Ольгою (7 букв).

Зупинка 5. «Хронологічна». https://cutt.ly/OeedgXTY

Разом із Кліо установіть послідовність історичних подій.

А Князь Святослав здійснив похід на Волзьку Булгарію й Хозарський каганат
Б Похід князя Аскольда на Константинополь
В Деревляни повстали проти князя Ігоря
Г Князь Олег прибив щит до воріт Константинополя

Зупинка 6. «Джерелознавча». https://cutt.ly/jwEVXgTg

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Кліо визначити, про які історичні події в них йдеться. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

А «Хочу на вас іти».
Б «…Предтеча християнської землі, як рання зірниця перед сонцем і як зоря перед світанком…».
В «Якщо вовк унадиться по вівці, по одній виносить він усе стадо».
Г «Хай буде Київ матір'ю городам руським».

Зупинка 7. «Картографічна».

Знайдіть на карті «Русь-Україна за княжіння Олега, Ігоря, Ольги» (с. 27) торговельний шлях «із варягів у греки». Поміркуйте, чому він так названий. Як цей торговельний шлях впливав на розвиток Русі-України?

РОЗДІЛ 2

РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТОЛІТТЯ

Кліо завітала до першої бібліотеки, яку заснував князь Ярослав Мудрий при Софійському соборі в Києві. Тут вона довідалася, що в Русі-Україні з великою шаною ставилися до книг, а вміння читати і писати дуже цінувалися.

Назвіть 4–5 історичних фактів, які можна дізнатися з ілюстрації.

§ 7

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ. ВПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловте припущення, з якими історичними подіями вони пов'язані. Скористайтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про ці ілюстрації.

1. Внутрішня політика Володимира Великого

Внутрішня політика — це ті заходи, що здійснюються в межах держави. Щоб зберегти лад у країні, напередодні другого походу на Болгарське царство князь Святослав Ігорьович поділив землі Русі-України між синами. Як ви вже знаєте, в Києві поставив старшого сина Ярополка, в Деревлянській землі княжив Олег. Новгородом управляв наймолодший син Володимир, а його надійною підтримкою, мудрим радником був Добриня, дядько по материнській лінії. Не судилося Святославу повернутися з болгарського походу, — загинув він від підступних печенігів. Не стало батька — не стало злагоди між братами. Братівські чвари через владу тривали аж вісім років! У **980 році** в Києві утвердився **князь Володимир Святославич.** Його ще називали Великим, Красним Сонечком, Хрестителем.

Шлях Володимира до київського престолу був непростим, тож князь насамперед вирішив зміцнити своє становище. Для цього **здійснив адміністративну реформу:** усунув від влади племінних вождів, натомість передав правління своїм синам або ж відданим йому намісникам-боярам. Відтоді території почали називати не за племенем, яке там мешкало, а за головним, центральним містом: Київська, Новгородська, Чернігівська, Переяславська земля тощо. Готуючись до нових військових походів, Володимир був зацікавлений у сильному й відданому

війську, без якого годі було думати про перетворення Русі на могутню державу. Ще від часів княжіння Олега руське військо складалося з найманців-варягів. Володимир вирішив замінити варягів на руських воїнів, таким чином здійснивши **військову реформу.** За вірну службу обдаровував дружинників землею. Володимир першим з київських князів **карбував монети зі срібла (срібники) та із золота (златники).** Історики вважають, що зразком для цих монет стали візантійські, які були поширені раніше в Русі. На монетах вперше зображено символ князівської влади, а нині герб незалежної України — **тризуб.** Також було викарбувано написи: *«Володимир на столі (на престолі)», «Володимир, а це його срібло», «Володимир, а це його золото».* Грошова реформа сприяла розвитку торгівлі, посилила економіку держави.

Населення Русі потерпало від постійних набігів печенігів, які впродовж X століття стали справжнім лихом для русів. Щоб захистити мешканців країни від нападів кочовиків, Володимир Святославич наказав звести на півдні **нову систему укріплень** та поновити наявні оборонні споруди. В народі ці укріплення назвали Змієвими валами.

1. Коли і за яких обставин Володимир Святославич утвердився в Києві?
2. Які нововведення запровадив князь Володимир?
3. Що таке Змієві вали? Для чого їх було збудовано?

Барвограй ідей

Дідусь Кліо колекціонує монети. У його колекції є монети, зображені на ілюстраціях. Допоможіть Кліо пригадати, що це за монети. Назвіть дві спільних і дві відмінних риси між зображеними монетами. Доведіть чи спростуйте думку: «Монети є цінним історичним джерелом».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що загальна довжина Змієвих валів сягала близько 1000 кілометрів? Це були земляні насипи висотою від 6 до 8 метрів, а шириною подекуди до 16 метрів, укріплені дерев'яними каркасами. Розташовувалися вони уздовж річок Ірпінь та Стугна — на правому березі, Трубіж, Сула, Сейм — на лівому березі Дніпра. Нині ж понад 80% укріплень зруйновано.

1. Скориставшись покликанням https://cutt.ly/VwQRXdRp або QR-кодом, прослухайте легенду про Змієві вали.

2. Обговоріть, чому люди назвали укріплення Змієвими валами.

3. Висловте припущення, які кочівники асоціювалися в русів зі Змієм.

Змієві вали поблизу села Ходосівка на Київщині. Сучасний вигляд. Світлина

2. Зовнішня політика

Зовнішня політика — це сукупність відносин держави з іншими державами. Отримавши при народженні ім'я Володимир — володар світу, — князь мріяв про підкорення нових земель. Розширення території Русі-України відбувалося за рахунок сусідніх племен та володінь інших держав. Вдалими були **походи на дулібів та хорватів**. Успішно здолав князь опір **в'ятичів та радимичів**, які піднімали повстання та відмовлялися платити данину. Підкоривши **ятвягів** (західнобалтійське плем'я), звів фортецю Берестя (нині — місто Брест, Білорусь).

Протидіяв спробам Візантійської імперії узалежнити Русь-Україну. Водночас відгукнувся на прохання візантійського імператора Василія II придушити виступ у Малій Азії, але за умови, що одружиться із візантійською принцесою Анною. Щоправда, після успішного походу в Малу Азію Василій II забув про свою обіцянку. Розгніваний князь пішов у місто Корсунь (Херсонес), що перебувало під візантійською владою. Тут він перекрив водогін, чим змусив греків здатися. Володимир охрестився в Корсуні (Херсонесі), після чого зміг одружитися з візантійською принцесою. **Спільна віра й династичний союз ще більше зблизили Русь-Україну та Візантійську імперію.**

У боротьбі з Польським королівством відвоював **Червенські міста** (Голодло, Червен, Сутійськ, Угровецьк та інші) та приєднав їх до Русі-України. В 985 році здійснив вдалий похід проти Волзької Булгарії й уклав вигідний торговельний договір.

Відбувся обмін посольствами зі Священною Римською імперією. Князь Володимир запровадив **«шлюбну дипломатію»** — одружував доньок та синів із представниками монархічних родів Європи. Завдяки такому вдалому прийому правитель мав доброзичливі відносини з багатьма європейськими країнами.

1. Опір яких племен придушив Володимир Великий?

2. Якими були відносини між Руссю-Україною та Візантійською імперією за княжіння Володимира?

3. Назвіть основні вектори зовнішньої політики Володимира Святославича.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію та розв'яжіть ребус. Поміркуйте, як пов'язана ілюстрація та розгадане поняття.

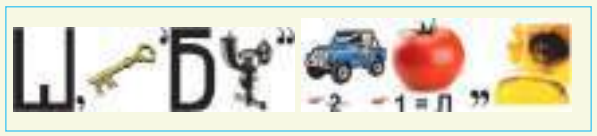

«Прибуття візантійської принцеси Анни до Корсуня». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

3. Релігійні реформи князя Володимира

Русь-Україна за площею була найбільшою в Європі. Втримати в покорі велику кількість народностей та контролювати величезні простори країни було надзвичайно складно. Володимир міркував, як зміцнити князівську владу, посилити власний авторитет. Спочатку в **980 році** він спробував зробити це, **реформувавши язичництво**. Створив пантеон із шести язичницьких богів, серед яких головним визначив Перуна. Однак сподівання князя не виправдалися. Тому він вирішив змінити багатобожжя на релігію, яка б сповідувала віру в одного бога. Адже саме таким чином можна було переконати населення в необхідності підкорятися єдиному правителю.

Зображення князя Володимира Великого на українській гривні. 1996 рік

Більше того, князь Володимир добре пам'ятав життєві настанови

княгині Ольги, своєї бабусі, яка була християнкою. Тому **988 року** князь охрестився сам у місті Корсуні (Херсонесі) під ім'ям Василій, а згодом **у Києві на річці Почайна охрестив населення держави.** Залишаючись у Києві, розпочав його розбудову. Частину міста, де сидів князь і був його дитинець, науковці пізніше назвали «містом Володимира». Площа забудови склала близько 10 гектарів. Оскільки в християнській традиції благочестивою справою вважається будівництво храмів, тож князь започаткував будівництво духовних святинь у Русі-Україні. На честь свого покровителя побудував церкву Святого Василія. Згодом почали зводити мурована церкву **Успіння Пресвятої Богородиці.** На будівництво храму та його утримання князь виділив десяту частину свого майна, тож церкву називали **Десятинною.** Відтоді було введено новий податок — **церковну десятину** — сплату десятої частини від своїх прибутків на потреби церкви. При храмі відкрили **першу школу.** «Став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне», — так цю подію описує літописець. Десятинна церква була центральною окрасою міської площі, яку називали Бабин торжок. На площі розташували бронзові античні статуї та скульптурну композицію — античну двоколісну колісницю, яку тягне четвірка коней, запряжена в один ряд. Князь Володимир привіз їх із Корсуня (Херсонеса). Довкола площі розташовувалися князівські кам'яні палаци.

І хоча хрещення відбувалося не завжди добровільно, а дехто таємно продовжував поклонятись язичницьким богам, запровадження християнства як державної релігії мало велике значення для Русі-України. Насамперед було **встановлено рівноправні відносини з багатьма християнськими країнами.** Відбувся стрімкий **злет у культурному розвитку.** У Русі-Україні розпочалося інтенсивне будівництво храмів та соборів. Було відкрито першу школу, поширювалися писемність та книгописання, створено визначні пам'ятки літератури. Зрештою, **єдина віра стала об'єднавчим чинником для різноплемінного населення християнської держави.** Отже, запровадивши в 988 році християнство, Володимир Великий зміцнив князівську владу в державі та міжнародний авторитет Русі-України, сприяв розвитку культури.

1. Що передбачала релігійна реформа 980 року?
2. Де й коли охрестився князь Володимир?
3. Чому прийняття християнства мало велике значення для Русі-України?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про хрещення киян

«І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... І, приволікши його, вкинули його в Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили... Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої».

1. Що Володимир вчинив із язичницькими кумирами? Про що це свідчить?
2. Чому кияни прийняли хрещення?
3. Як відбувалося хрещення?

Галявина творчості

Як ми знаємо, Кліо — ще та фантазерка. Пофантазуйте і ви. Уявіть, що вам потрібно підготувати репортаж для екстреного випуску новин українського телеканалу. Об'єднайтесь у три групи та підготуйте репортаж-сценку на одну із тем: «Володимир Святославич продовжує дивувати новими реформами», «Успіхи „шлюбної дипломатії" князя Володимира», «Нові можливості Русі-України з прийняттям християнства». Результати своєї роботи представте у класі.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Києві став княжити Володимир Великий		у В'єтнамі до влади прийшла династія Ле під девізом «Небесне блаженство»

Перевірте себе, зайшовши за покликанням
https://cutt.ly/dwQRCGgW
або за QR-кодом.

§ 8

РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Разом із Кліо розгляньте світлини. Чи відомо вам, що за будівлі на них зображені? Скористайтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та назвіть 2–3 факти про ці споруди.

1. Утвердження князя Ярослава при владі

По смерті князя Володимира чотири роки тривала боротьба між його синами за київський престол. Адже батько помер, не склавши заповіту і не визначивши свого наступника. У тій міжусобній боротьбі полягло троє його синів. Вирішальна сутичка між основними претендентами на київський престол відбулася в **1019 році на річці Альті**: князь Святополк покликав на допомогу печенігів, а князя Ярослава підтримали руські воїни та варяги. То була жорстока січа, але **переможцем** з неї **вийшов Ярослав**, який і став у Києві володарювати. Зазнавши поразки, Святополк подався «між ляхи і чехи», де від отриманих поранень помер.

Непросто складалися відносини між князем Ярославом та ще одним братом — Мстиславом, який протягом 13 років княжив у Тмуторокані. Їхнє протистояння вирішилось укладанням мирової угоди в 1026 році. Ярослав закріпився на правому березі Дніпра — у Києві, а Мстислав — на лівому березі — у Чернігові. Відтоді запанувала між ними злагода: «Почали жити мирно, у братній любові, затихли усобиці і неспокої. І була велика тиша на руській землі...». Лише після смерті Мстислава в **1036 році князь Ярослав** об'єднав володіння та «став єдиновладним володарем Руської землі». Щоб забезпечити єдність держави та тримати в покорі підвладні території, він

призначав намісниками в головних містах своїх синів. Помираючи, розділив землі між ними, аби уникнути міжусобиць.

Зважаючи на те, що населення Києва невпинно зростало, князь розпорядився добудувати нові частини міста. Щоб стольний град (місто) не став легкою здобиччю для ворогів, довкола нього було зведено мури й укріплення протяжністю 3,5 км і висотою до 16 метрів. Вхід до міста був можливим лише через укріплені ворота: Золоті, Лядські, Жидівські. Мури, ворота й укріплення складали єдину оборонну систему Києва. Частину Києва, огороджену новими мурами, стали називати **«містом Ярослава»**. Воно оточило побудоване раніше «місто Володимира» й всемеро перевершило його за площею.

1. Коли й де відбулася вирішальна битва між Ярославом та Святополком?
2. У якому році князь Ярослав став одноосібним правителем Русі-України?
3. Що називали «містом Ярослава»?

Галявина творчості

Разом із Кліо уважно розгляньте уявний портрет-реконструкцію князя Ярослава.

1. Порівняйте його із портретом батька — Володимира Великого. Знайдіть 2–3 спільні і відмінні риси.
2. Пофантазуйте. Про що, на вашу думку, задумався чи замріявся князь?
3. Упродовж уроку складіть «хмаринку слів» про діяльність князя Ярослава Мудрого. Результатами роботи поділіться у класі.

2. Мудрість — дар князя Ярослава

Значною мірою дбав князь про церкву, адже вважав її запорукою свого успішного правління. Відтак, у середині XI століття в Києві налічувалося до 400 храмів. Ярослав охрестився під церковним іменем Георгій (Юрій), тож на честь свого покровителя побудував Георгіївський монастир у Києві. Дружина Інгігерда теж прийняла хрещення. А оскільки хрестилася під іменем Ірина, то в Києві було зведено Іринінський монастир. Так у Русі-Україні з'явилися перші монастирі. В **1051 році** монахом Антонієм було закладено печерний чоловічий монастир. Нині це — Києво-Печерська лавра, яка й

досі залишається християнською святинею та архітектурною окрасою країни. За князювання Ярослава було засновано Київську **митрополію — церковно-адміністративний округ на чолі з митрополитом.** Вона залежала від Константинопольського патріарха, а перші митрополити за походженням були греками. За наполяганням князя **1051 року** вперше Київським митрополитом став не грек, а місцевий священник **Іларіон.**

Князь Ярослав любив Київ та мріяв надати йому тієї величі і краси, яку мав Константинополь. Тому й не дивно, що головний храм (собор) Києва він назвав на честь премудрості Божої — Софії, подібно до Софійського собору в Царгороді (Константинополі). Собор Святої Софії став культурним осередком у Києві: тут **було відкрито першу бібліотеку,** тут **монахи переписували книги,** тут же **діяла школа,** де хлопчики зі знатних родин навчалися грамоти. Сучасник так писав про князя Ярослава: «Отець бо його [...] землю [...] хрещенням просвітив, а сей великий князь [...] засіяв книжними словами серця віруючих людей [...]». Саме за внесок у розвиток освіти і культури князя Ярослава назвали Мудрим.

Він посприяв укладанню першої писемної збірки законів Русі-України. Її було названо іменем законодавця — **«Правда Ярослава»** («правда» тут означає «закон»). Вона стала першою частиною «Руської правди», адже нащадки Ярослава Мудрого згодом вноситимуть до неї доповнення. «Правда Ярослава» містила 18 статей і передбачала заміну фізичних покарань та смертної кари на штрафи. Розмір штрафу залежав від соціального стану постраждалого. Щоправда, звичай кровної помсти за вбивство людини не було скасовано. Закони охороняли від протиправних посягань на життя, здоров'я, честь, гідність, власність усіх мешканців Русі-України.

1. Які події відбулися в церковному житті в 1051 році?
2. Чому Софійський собор в XI столітті вважають культурним осередком у Києві?
3. Як називалася перша писемна збірка законів Русі-України?

Барвограй ідей

Допоможіть Кліо розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Зовнішньополітичні орієнтири Ярослава Мудрого

Недарма в народі кажуть: «Де двоє б'ються, третій з того користає». Коли між синами Володимира Великого точилася боротьба за владу, поляки захопили групу міст на лівобережжі Західного Бугу, зокрема Белз, Червен, Перемишль. Протягом **1030–1031 років** Ярославу Володимировичу вдалось остаточно повернути Червенські міста до Русі-України. Тоді ж на річці Сян князь заклав прикордонну фортецю, яку назвав своїм іменем — Ярослав. Розширював свої володіння князь і на північному заході: здолав опір ятвягів та естів, а на землях племені чудь заснував фортецю Юр'їв (нині — Тарту в Естонії).

Тривалий час взаємини Русі-України з Візантією були приязними. Греки нерідко зверталися по допомогу до русів, коли треба було боронити свої землі від ворогів. Неодноразово руські й грецькі воїни воювали пліч-о-пліч супроти спільного ворога — печенігів. Руси допомогли втримати під владою Візантії острів Сицилію, на який претендували араби. Проте в 1043 році руське військо розпочало похід проти Візантії. Зазнавши поразки, Ярослав Мудрий пообіцяв ніколи не здійснювати походи в південному напрямку. Союзні відносини між країнами було скріплено династичним шлюбом. Загалом князь Ярослав, як і його батько, родичався з монархічними родинами Європи. За налагодження мирних стосунків із державами дипломатичним шляхом, насамперед через династичні шлюби, Ярослава Мудрого називали **«тестем Європи».**

Тривалий час печеніги не давали спокою русам. Покласти край цьому зумів князь Ярослав Мудрий. Спочатку він наслідував батька, зводячи фортеці на річці Рось. Проте печеніги здолали ті укріплення й продовжували час від часу здійснювати набіги на руські землі. Коли ж під загрозою опинився Київ, князь Ярослав і його вірні дружинники вийшли на захист міста та завдали кочівникам остаточного удару. Сталася та подія **1036 року** від Різдва Христового. Отже, Русь-Україна за правління Ярослава Мудрого стала сильною європейською державою. Такий статус було досягнуто не стільки завдяки військовим перемогам, скільки завдяки вдалій «шлюбній дипломатії», розвитку освіти, літописання, розквіту будівництва.

1. Коли Червенські міста остаточно увійшли до Русі-України?
2. Якими були взаємини між руським та візантійським правителями?
3. У якому році князь Ярослав розгромив печенігів?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Ярослав Мудрий успішно продовжив «шлюбну дипломатію», започатковану ще його батьком? Сам Ярослав побрався з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа III. Його сестра Марія-Добронега вийшла заміж за польського князя Казимира I Відновителя.

Географія шлюбних союзів дітей Ярослава Мудрого є також доволі строкатою. Ізяслав одружився із Гертрудою Польською, сестрою польського князя Казимира I, а Всеволод — із принцесою Марією (за іншими даними, Анною чи Анастасією), донькою візантійського імператора Костянтина IX. Дружиною Святослава стала німецька принцеса Ода Штаденська. Три князівни Ярославни впливали на політичні справи Західної Європи: Анна одружилася з французьким королем Генріхом I, Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія I, Єлизавета виїхала до Норвегії, де пов'язала своє життя із конунгом Гарольдом. Після загибелі чоловіка одружилася вдруге й стала дружиною короля Данії Свейна II Естрідсона.

Пам'ятник Анні Ярославні в Санлісі (Франція). «Анна Київська, королева Франції» (відкрито у 2005 році). Світлина

1. Визначте з тексту рубрики, з якими європейськими країнами князь Ярослав Мудрий мав тісні родинні зв'язки.

2. На основі прочитаного поясніть, чому князя Ярослава називали «тестем Європи».

Лабіринт часу

Кліо захопилася читанням «Повісті минулих літ» і знайшла там цікавий уривок про діяльність князя Ярослава Володимировича.

1. Прочитайте уривок та допоможіть Кліо з'ясувати, про яку подію йдеться в історичному джерелі і коли вона відбулася.

2. Пригадайте, коли вперше з'явилися на руській землі печеніги. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, скільки років печеніги здійснювали напади на русів.

«А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. […] А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія... І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні».

Барвограй ідей

Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.

1. Куди й коли здійснювали походи Володимир Великий та Ярослав Мудрий?

2. Чи були у князів спільні напрямки походів? Про що це свідчить?

3. Які землі були приєднані до Русі-України за княжіння Володимира, а які — за правління Ярослава?

4. Порівняйте кордони Русі-України станом на 1054 рік і сучасні кордони України. Запишіть свої висновки у зошиті.

У той час, коли... на теренах України	*Тоді... у світі*
Київську митрополію очолив рус Іларіон	у Реймсі (Франція) Анна Ярославна вінчалася з королем Франції Генріхом I Капетом

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/hwQRVlWP або за QR-кодом.

§ 9 СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ РУСІ-УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Назвіть 2–3 історичні факти, які можна дізнатися з кожної ілюстрації. Висловте припущення, як ілюстрації пов'язані з темою уроку.

Федір Солнцев. Реконструкція княжого одягу на основі фресок Софійського собору XI ст.

Терем князя Ярослава. Сучасна реконструкція в парку «Київська Русь»

1. Суспільне життя

Суспільство (людність) Русі-України було соціально неоднорідним. Заможні люди користувалися великим обсягом прав і привілеїв. Поруч із ними жили ті, хто ледь зводили кінці з кінцями та ще й мусили виконувати повинності й платити податки. Поділ суспільства на різні групи за певними критеріями називають суспільним устроєм (структурою). Очільником держави, а одночасно й головним земельним власником був **великий київський князь**. Йому підпорядковувались **удільні князі**, тобто поставлені правити великим київським князем у певній місцевості. Князем міг бути тільки представник династії Рюриковичів. Військо князя називали дружиною. За участь у воєнних походах та за вірну службу **дружинники** (воїни) отримували платню, частку здобичі або землю. Нащадків родоплемінної знаті чи дружинників, які отримали від князя землю за військову службу, називали **боярами**. З прийняттям

християнства зріс соціальний статус **духовенства** — людей, які здійснювали релігійні обряди. Церква також мала значні земельні володіння, даровані князем. Князі, бояри й церква володіли землею як повноправні господарі: могли передати її в спадок, продати чи подарувати. Таку форму земельного володіння називали **вотчиною**.

Серед містян переважали **ремісники та купці**, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. Ремісники виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, шили одяг та взуття, майстрували прикраси. Основним заняттям купців була торгівля. Вони могли мандрувати й торгувати як усередині держави, так і поза її межами. Найчисельнішою групою населення були особисто вільні селяни — **смерди**. Вони мали житло й земельний наділ, на якому господарювали. Вільні селяни об'єднувалися в **общину** — громаду, яка спільно володіла водоймами, пасовиськами, лісами та іншими угіддями. Громада визначала обов'язкову для всіх сівозміну. Общинники несли взаємну відповідальність за сплату данини та за злочини, вчинені на її території. Селяни сплачували податки: спочатку в натуральній формі, тобто продуктами, — племінній знаті; згодом, після підкорення племен владі великого київського князя, данину платили саме йому.

1. Представник якої суспільної групи зображений на ілюстрації?
2. Складіть розповідь із 3–4 речень про його діяльність.

Були селяни, які через певні життєві обставини втрачали особисту свободу. Деякі з них, втративши своє господарство, брали грошову позику в землевласника — купу, — яку мали відпрацювати. Таких селян називали **закупами**. Відробивши борг, такий селянин ставав вільним. Іншу категорію тимчасово залежних селян називали **рядовичами**, оскільки вони укладали із землевласником ряд (договір) про найм і відповідно до нього працювали за частку виробленої продукції. Зовсім безправними були **дворова челядь** і **холопи**. До челяді належали руси, які

втратили своє господарство й працювали на землевласника. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. У подібному становищі перебували холопи. Ними ставали переважно військовополонені. Проте холопство не було довічним. Із джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Існувала категорія людей, яка не належала до жодного соціального стану. Їх називали **ізгоями**. Вони з певних причин вибули зі звичного соціального середовища, стали «вигнанцями з краю». Таке покарання в ті часи вважалося одним із найтяжчих. Ізгоєм міг стати збанкрутілий купець; смерд, який втратив землю й господарство; князь, позбавлений володінь, тощо.

1. Що таке вотчина? Хто в Русі-Україні володів вотчиною?
2. Хто належав до вільного населення міст та сіл?
3. Як називали залежні та напівзалежні категорії населення?

Барвограй ідей

Допоможіть Кліо розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

2. Причини появи міст

Залюднення руських земель залежало від місцевості. Основними типами поселень були **міста** і **села**. Населення міст коливалося від 300 до 1000 мешканців. **Місто** в княжі часи складалося з двох частин: **дитинця (центральної частини)** й **посаду (передмістя)**. Дитинець завжди був на пагорбі й добре укріплювався валами та мурами. Вали сягали у висоту від кількох до кільканадцяти метрів. Для кращого захисту поверх валу густо набивали палі. Щоб здалеку бачити наближення ворога та давати йому відсіч, будували вежі. Довкола валу викопували рів та наповнювали його водою із найближчої водойми. Через рів будували міст: або підйомний, або такий, що швидко розбирався на частини, щоб вороги не проникли всередину. В центральній частині міста знаходилися княжі терема, будинки знатних осіб, храми. Усі вулиці в княжому місті вели до дитинця. У передмісті мешкали ремісники й

Картина Миколи Реріха «Місто будують». 1902 рік

1. З якого матеріалу зводили місто?
2. Які типи споруд зображено?

купці. Якщо виникала загроза війни чи нападу кочовиків, вони знаходили прихисток у дитинці.

У X–XI століттях у Русі-Україні розбудовували вже існуючі міста, а також виникали нові. На міста перетворили **центри племінних союзів — городища** Іскоростень, Чернігів. Причини появи нових міст різні. До прикладу, князі Володимир та Ярослав закладали фортеці для захисту руських кордонів від ймовірних нападів ворогів. Згодом довкола **фортець виникли міста** Володимир, Берестя, Ярослав, Юр'їв та інші. З прийняттям християнства стали зводити церкви та монастирі. Поблизу **храмів утворилися нові поселення.**

Зростання селянських родин призводило до малоземелля, тому деякі господарі шукали роботу, не пов'язану із хліборобством, скотарством чи промислами. Відтак, виникали цілі поселення, мешканці яких не мали землі, зате **займалися ремеслами**. Ремісничі вироби можна було продати, тому такі поселення з'являлися насамперед на перехресті торговельних шляхів. Щоб не возити здалеку сировину, ремісники селилися біля покладів корисних копалин — залізної руди, глини чи біля лісів. Поруч із ремісниками мешкали купці, котрі привозили товари з різних куточків країни, а також із Європи і Сходу.

1. З яких частин складалися міста у княжі часи? Які функції вони виконували?
2. Які поселення ставали містами у X–XI століттях?
3. Чи можна стверджувати, що заняття ремеслом сприяло появі міст? Відповідь обґрунтуйте.

Лабіринт часу

У «Повісті минулих літ» літописець під 1030 роком здійснив допис про похід князя Ярослава Мудрого: «В тому ж році пішов Ярослав на чудь, і переміг їх, і поставив город Юр'їв». Це була перша згадка про місто Тарту (Естонія) в писемних джерелах. Разом із Кліо

здійсніть обчислення та з'ясуйте, скільки років існує естонське місто Тарту, засноване Ярославом Мудрим.

3. Русь-Україна — централізована монархія-імперія

Протягом X–XI століть становище київського князя суттєво зміцнилося. Він став одноосібним і необмеженим правителем держави, його влада була спадковою, тобто передавалася від батька до сина. Київський князь **поєднував законодавчу, виконавчу і судову владу,** тобто приймав закони, впроваджував їх у життя країни та був верховним суддею. Він **представляв інтереси Русі-України в міжнародних відносинах, дбав про захист державних кордонів від ворогів.**

Інколи князю було важко самостійно визначитися з прийняттям важливого державного рішення, тоді він звертався за порадою до **князівської ради.** Членами цього дорадчого органу були бояри, старші дружинники, вище духовенство. З попередніх часів збереглося **віче** — народні збори. Але якщо раніше рішення віча були обов'язковими, то нині до народного волевиявлення князь міг і не дослухатися. Якщо найвища влада в державі успадковується та повністю або частково належить одній особі, то таку державу називають **монархією.** Коли ж влада монарха ніким і нічим не обмежена, а існують лише дорадчі органи, то таку монархію називають необмеженою.

Площа Русі-України за роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого суттєво збільшилася в результаті численних військових походів. Вона становила близько 800 тисяч квадратних кілометрів. Велику державу, що складається з підкорених країн і народів, об'єднаних під владою одного правителя, називають **імперією.** Звісно, київському князю важко було самостійно управляти великими територіями, а племінній знаті він не довіряв. Тож у найбільших містах держави намісниками князя були його сини або ж вірні бояри. Державу, управління якою здійснюють з одного центру безпосередньо правителем або через його представників, називають **централізованою.** Отже, Русь-Україна була централізованою монархією-імперією. Управління державою здійснював київський князь, влада якого ніким і нічим не обмежувалася.

1. Які державні функції виконував великий київський князь?
2. Які органи влади могли впливати на рішення князя?
3. Поясніть значення понять «централізована держава», «імперія».

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про заповіт Ярослава Мудрого

«В літо 6562 (1054) помер князь руський Ярослав. І коли ще живий був, зібрав синів своїх і сказав їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межи собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ». І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу».

Іван Білібін «Ярослав Мудрий». Поштова листівка. 1926 рік

1. Які моральні настанови давав синам Ярослав Мудрий?
2. Який спосіб престолонаслідування визначив князь?
3. Поміркуйте, які обставини власного життя спонукали Ярослава Мудрого скласти заповіт.
4. Що тримає князь у руках на ілюстрації? Чому, на вашу думку, художник зобразив саме ці речі?

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Русі-Україні правила династія Рюриковичів		у Візантійській імперії володарювала Македонська династія

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/wwEVMnN7 або за QR-кодом.

§ 10 ГОСПОДАРСЬКЕ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Які ремесла на них відображено? Висловте припущення, як ілюстрації пов'язані з темою уроку. Своє припущення перевірте в кінці уроку.

1. Промисли. Сільське господарство

У добу Середньовіччя людина була значно залежна від природи, цим пояснюється поява поселень поблизу водойм і лісів. У річках й озерах **ловили рибу**, використовуючи гарпуни-тризубці, вудки, сіті, неводи. У лісах **полювали на диких звірів**, озброївшись луком чи рогатиною, розставляючи пастки чи натягуючи великі сіті, одноосібно чи гуртом. З великих тварин водилися ведмеді, олені, тури, зубри. Полювали й на дрібних тварин, насамперед на білок, куниць, бобрів, лисиць, адже вони мали гарне хутро, яке можна було вигідно продати. У полюванні на диких птахів допомагали спеціально навчені соколи та яструби. Також у лісах **добували мед диких бджіл, збирали ягоди.**

Наприкінці X – у першій половині XI століття в економіці Русі зросло значення **сільського господарства**. Селяни вирощували зернові культури: жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес. Садили часник, цибулю, сіяли боби, горох, сочевицю, ріпу, льон, хміль. У садах вирощували черешні, горіхи, яблуні, груші, сливи. Для обробітку ґрунту застосовували досконалі для того часу знаряддя праці: **плуг** або його найпростіші види — **рало** чи **соху**. Помічником у цій нелегкій справі була свійська худоба — воли та коні. Ручний обробіток землі здійснювали за допомогою мотики, лопати, серпа, коси, грабель, ціпа. Розводили також свиней, малу рогату худобу — кіз, овець, а також домашню птицю — курей, качок, гусей.

Однозубе рало. Світлина

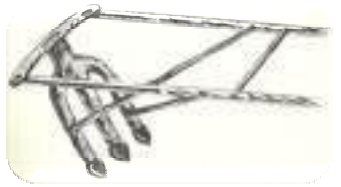

Потрійна соха. Світлина

Постійне використання землі призводило до її виснаження. У лісистій місцевості, щоб зайняти нову ділянку, зрубували дерева, спалювали їх, а попіл використовували для підживлення ґрунту. Таке землеробство назвали **підсічним**. Іншим варіантом удобрення землі була **трипільна сівозміна**. Землю ділили на три частини. До прикладу, на першій восени сіяли озимі культури, на другій навесні сіяли ярі, а третю залишали під паром. Щороку ділянки чергували, даючи таким чином землі відпочити.

Трипільна система сівозміни

Перший рік	Ярі культури	Озимі Культури	Під паром (нічого не садили)
Другий рік	Під паром (нічого не садили)	Ярі Культури	Озимі культури
Третій рік	Озимі культури	Під паром (нічого не садили)	Ярі культури

1. Якими промислами займалися жителі Русі-України?
2. Стисло охарактеризуйте сільське господарство Русі-України.
3. Як руси боролися з виснаженням землі?

2. Ремесла. Торгівля

Основним заняттям містян були **ремесла**. Хоча й селяни для своїх потреб і надалі виготовляли необхідні речі. Звісно, вони відрізнялися якістю. За підрахунками дослідників, у Русі-Україні ремісники знали близько 70 спеціальностей. Надзвичайного поширення серед ремесел набули **металургія** та пов'язане з нею **ковальство**. Ковалі виготовляли з металу знаряддя праці, зброю, ремісничі інструменти, предмети хатнього начиння. Гончарі уславилися виробництвом посуду, насамперед полив'яного. Гутники (склодуви) навчилися видувати посуд і прикраси. Кравці шили одяг та взуття. Теслярі витесували з дерева

предмети побуту й меблі. Ювеліри виготовляли прикраси із золота, срібла, бронзи, міді в техніці скань, зернь, чернь та перегородчаста емаль. Серед прикрас були поширеними браслети, персні, колти (скроневі прикраси, які підвішували до головного убору).

Ювелірні прикраси часів Русі-України:

1 — золотий браслет, виконаний у техніці скань. Скань — це ажурний або напаяний на металевий фон візерунок з тонкого золотого, срібного або мідного дроту, гладкого або звитого в мотузочки;

2 — намистина з товстою позолотою, виконана в техніці зернь та скань. Зернь — дрібні золоті або срібні прикраси у формі кульок діаметром від 0,4 мм, які прикріплюють до ювелірних виробів на орнамент зі скані;

3 — срібний перстень, виконаний у техніці чернь. Чернь — темне зображення або візерунок на поверхні металу з використанням сплаву зі срібла, міді, свинцю і сірки;

4 — золота скронева прикраса з емаллю. Емаль — склоподібний матеріал, який використовують для оздоблення прикрас; спочатку малюнок позначають тонким дротом, напаяним на пластину, а потім отвори, що утворилися, заповнюють емаллю.

Важливою складовою економіки держави була **торгівля.** Вона здійснювалася насамперед річковими шляхами, бо доріг будували мало, та й поселення розташовувалися на далекій відстані. Мости будували з дерева. Їх робили тимчасовими, тобто такими, що можна легко розібрати. Найважливіше значення серед річок мав Дніпро. Через Дніпро від Балтійського до Чорного моря проходив славнозвісний торговельний шлях **«із варягів у греки».** Мандрували також **Соляним** та **Залозним шляхами.** Першим возили сіль, він проходив від північно-кримських соляних озер та лиманів до Прикарпаття. Київ з Тмутороканським князівством, країнами Малої Азії та Сходу поєднував Залозний шлях. Одні дослідники пов'язують назву шляху із густим верболозовим Голубим лісом (лозняком) обабіч річки Самари, притоки Дніпра; інші — із давньоруським словом «залазьний», тобто «небезпечний». Судноплавними були Дністер, Південний Буг, Десна та інші великі ріки. У місцях, де дві річки наближалися одна до одної, човни витягали на суходіл і протягали на валках до іншої ріки.

За кордон вивозили продукти сільського господарства та промислів, насамперед зерно, мед, віск, хутро, шкури. Торгували з європейськими країнами та державами арабського Сходу. У Русь-Україну завозили предмети розкоші та церковне начиння: шовкові й вовняні тканини, тонке полотно, золото й срібло, прикраси, вина, прянощі, ікони, хрести. Торгували й з кочовиками: у них руси купували коней, волів, овець. У торговельному обігу використовували арабські, візантійські, західноєвропейські монети. Князь Володимир започаткував карбування власних грошей — златників та срібників. Поруч із ними в обігу були срібні злитки — **гривні**, які спочатку використовували як одиницю ваги. Згодом гривні певної форми та ваги стали грошовою одиницею. Торгівля відбувалася на центральному майдані міста. Місця торгівлі називали **торжищами, торжками, торговищами.** Одним із найбільших був Бабин торжок у Києві.

1. Які ремесла набули особливого розвитку в Русі-Україні?
2. Назвіть торговельні шляхи, що пов'язували Русь-Україну з іншими державами.
3. Чим руси торгували з іншими країнами? Що було мірилом вартості товарів?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ»
про один із торговельних шляхів Русі-України

«…а у верхів'ях Дніпра — волоком до Ловаті, а по Ловаті можна увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера випливає Волхов і впадає в озеро велике Нево, і устя того озера впадає в море Варязьке *(Балтійське)*. І по тому морю можна плисти до Рима, а від Рима можна приплисти по […] морю до Царгорода, а від Царгорода можна приплисти в Понт-море *(Чорне море)*, у яке впадає Дніпро-ріка».

1. Поміркуйте, який торговельний шлях описаний в історичному джерелі. Чому ви так вважаєте?

3. Повсякденне життя

Мешкали селяни та незаможні містяни або в **напівземлянках,** або ж у **дерев'яних хатах.** Житла заможних містян мали відокремлену кімнату для відпочинку та кімнату, де зберігали продукти. Княжі оселі називали **теремами.** Вони були просторі й гарно оздоблені різьбою, полив'яними плитками. Обабіч роз-

ташовувалися господарські будівлі — для худоби, для зберігання збіжжя, продуктів, напоїв. Меблі були доволі скромними: стільці й ліжка траплялися вкрай рідко. Типовими предметами побуту були скриня, стіл та лава. На чільному місці в кімнаті розташовували ікони. Освітлювали помешкання дерев'яними трісками, восковими свічками, каганцями — олійними лампами. Готували їжу винятково у глиняних горщиках. Житло прогрівали кам'яною піччю, яка була обмазана глиною. Для розведення вогню використовували кремінь і залізне кресало.

До основного раціону харчування входили **каші**, зокрема пшоняні, які заправляли олією. З пшениці, жита, рідше з вівса пекли хліб. Зерно мололи ручними **жорнами**, переважно жінки й старші діти. Щоб змолоти кілограм зерна, витрачали 1–2 години. З появою водяних млинів, а пізніше й вітряків праця селян була полегшена. Для помолу мішка зерна витрачали близько 15 хвилин. Споживали також овочі, зокрема горох, сочевицю, боби, часник, ріпу, огірки. З капусти і цибулі варили юшки. Пили овече й коров'яче молоко, кисіль, мед, пиво, зрідка — вино, привезене з Візантії. Їли сир та яйця. Воду брали з криниці. Справжнім смаколиком були лісові горіхи. В лісі також збирали мед диких бджіл та ягоди. Ягоди, залиті водою, зберігали всю зиму. Нерідко чоловіки ходили на полювання та рибну ловлю. Дичину й рибу пекли чи варили в казанах. М'ясо свійських тварин споживали лише на великі свята.

Обов'язковими елементами чоловічого одягу були довга сорочка, яку підв'язували поясом, полотняні штани. Бідніші накидали свитку, а в холодну погоду — кожух. Багатші чоловіки носили каптан, оздоблений хутром та вишивкою. Поверх каптана накидали довгий плащ без рукавів, який скріплювався застібкою на правому плечі. Тканини були червоного, синього, зеленого кольорів та оздоблені візерунками із зображенням квітів, зірок, птахів. Шапки мали різний верх: круглий чи гострий, їх оздоблювали хутром. Чоловіки відрощували бороду й вуса. Жінки носили сорочку, але значно довшу, ніж чоловіки. Поверх сорочки одягали спідницю. Знатні жінки носили довгі каптани з дуже широкими рукавами або ж плащі без рукавів. Волосся в дівчат було розпущеним або заплетеним у косу. Одружені жінки прикривали волосся очіпком, а поверх нього пов'язували хустку. Взувалися у шкіряні постоли, плетені личаки, чоботи. Для прання в затопленій печі розжарювали камені. Тоді їх кидали у воду, щоб та прогрілася. Після цього додавали попіл з печі — найдавніший у світі пральний порошок. Для прання пари сорочок потрібно було кілька годин. Отже, **житло, одяг, раціон харчування та повсякденні заняття мешканців Русі-України залежали від того, до якої суспільної групи вони належали.**

1. Яким було помешкання русів?
2. Що входило до раціону харчування?
3. Стисло опишіть одяг русів та русок.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Розгляньте ілюстрації. Висловте припущення, хто міг мешкати в такій садибі. Складіть 2–3 запитання до ілюстрацій та дайте на них відповіді.

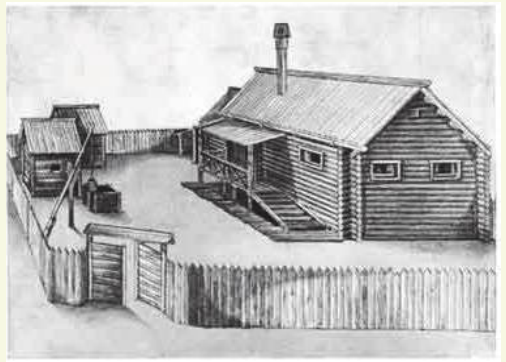

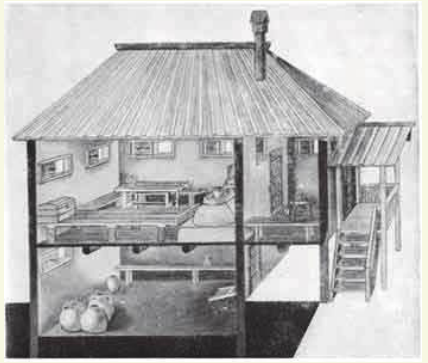

Садиба XI століття. Реконструкція за Петром Толочком

Галявина творчості

Уявіть, що ви мешкаєте в Русі-Україні в часи правління Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. Напишіть твір від імені селянина / селянки чи містянина / містянки на тему: «Один день із мого життя» за планом: а) родина; б) житло; в) зовнішній вигляд; г) заняття. Свою розповідь доповніть малюнком.

У той час, коли... на теренах України	*Тоді... у світі*
в Русі-Україні набув особливого значення торговельний шлях «із варягів у греки»	занепав торговельний шлях «із варягів в араби», що сполучав Скандинавію з Арабським халіфатом

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/nwEV1SR5 або за QR-кодом.

§ 11 КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте карту та віднайдіть на ній «місто Володимира». Що таке дитинець? Які споруди із зображених вам відомі? Яких споруд не вистачає?

Висловте припущення, як карта пов'язана з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Писемність. Освіта

Руська писемність існувала ще в дохристиянський період. Згадки про це містять свідчення слов'янського просвітника Кирила, арабських письменників. З появою слов'янської абетки — кирилиці — сформувалася **старослов'янська мова.** Вона набула особливого поширення з прийняттям християнства. Нею писали церковні книги й проводили богослужіння. Проте мова спілкування суттєво відрізнялася від книжної. Руси і руски розмовляли **давньоукраїнською мовою.** Старослов'янською з елементами давньоукраїнської мови робили записи на **берестяних** (з березової кори) **грамотах.** До нашого часу збереглися численні **графіті** — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах та інших речах. Наявність подібних написів свідчить про поширення писемності серед представників різних соціальних груп.

Із хрещенням Русі-України пов'язана поява шкіл, які відкривали при храмах Києва: Десятинній церкві, Софійському соборі. Щоправда, ці освітні заклади мали певні обмеження: сюди набирали лише хлопчиків і лише із заможних родин. Згодом школи з'явилися в інших містах та навіть у селах, де існували церкви. Навчання мало релігійний характер. Учителями були священники, а вчилися читати учні по церковних книгах. Книги завозили з Візантії й поширювали шляхом переписування. Навчали дітей і математики. Школярі вміли додавати, віднімати, множити й ділити, здійснювати дії з дробами та обчислювати відсотки.

Спочатку книги завозили з інших країн, а тоді їх перекладали й переписували. Майстерні для переписування книг називали **скрипторіями.** Вони існували при храмах, а переписувачами були монахи. Книги ілюстрували рукописними малюнками, котрі називають **книжковими мініатюрами.** Згодом з'явились оригінальні твори, тобто такі, що були написані русами. До прикладу, митрополит Іларіон є автором «Слова про закон і благодать», де звеличує князя Володимира за прийняття ним християнської віри. Цінним історичним джерелом стали **літописи** — історико-літературні твори, де оповідь про події в релігійному, культурному, політичному житті Русі-України ведеться за літами (роками). Літописання, ймовірно, було започатковане за княжіння Володимира Великого. В середині XI століття чернець Києво-Печерського монастиря Никон розпочав написання «Літопису руського».

1. Які мови співіснували в Русі-Україні?
2. Які особливості мало навчання в той час?
3. Поясніть значення понять «скрипторії», «книжкові мініатюри», «літописи».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що велике значення поширенню писемності та книг надавав князь Ярослав: «зібрав багато писців і перекладав з грецького на слов'янське письмо, і списали книги многі». Багато з тих книг увійшли до книгозбірні при Софійському соборі.

Писали на тонко вичиненій телячій шкірі — пергаменті, а також на бересті. Чорнила робили з дубової чи вільхової кори. Знаряддями для письма були гусячі пера. Палітурки обтягували шкірою, оздоблювали дорогоцінним камінням, золотими чи срібними пластинками. Виписували кожну літеру. Першу букву розділу — ініціал — оздоблювали особливо майстерно. Як правило, ініціали були більшого розміру, ніж інші літери. Початок книги чи розділу прикрашали заставками — малюнком на всю ширину сторінки у вигляді дивовижного плетення, із зображенням фантастичних птахів чи звірів. Ініціали і заставки малювали яскраво-червоною фарбою, а подекуди сріблом і золотом. Власник вписував своє ім'я до книги, а також погрожував потенційному злодію: «А хто б її узяв, хай буде проклятий, анафема».

Картина Ольги Гальчинської «У бібліотеці Ярослава Мудрого»

Книги цінували й за те, що вони сприяли духовному збагаченню. «Велика є користь з книжної науки, — стверджував літописець Нестор у «Повісті минулих літ». — У словах книжних знаходимо мудрість і здержливість. Бо це ріки, що наводнюють світ, це джерела мудрості».

1. На основі тексту рубрики «Острів цікавинок» доведіть, що книги в Русі-Україні були і матеріальною, і духовною цінністю.
2. Поясніть значення поняття «пергамент».
3. Знайдіть у рубриці ініціал та заставку.

2. Архітектура

Мистецтво зводити будинки та споруди в X – першій половині XI століття руси опанували на високому рівні. **Основним будівельним матеріалом було дерево.** З нього поставали оселі селян, містян та княжі терени. Укріплення довкола міст та оборонну лінію проти кочовиків теж будували з дерева. До прикладу, такими були основа та гребні Змієвих валів. Основним недоліком дерева є його вразливість до вогню, а пожежі в той час були частим явищем. Згодом почали зводити кам'яні споруди, адже вони були надійніші за дерев'яні. Перший мурований княжий палац побудувала княгиня Ольга, а перший мурований храм — князь Володимир.

З прийняттям християнства в Русі-Україні суттєво пожвавили будівництво храмів. Починаючи від Володимира Великого, кожен князь вважав своїм святим обов'язком побудувати церкву. Величні храми з'явилися в багатьох містах. Лише в Києві археологи знайшли близько 50 фундаментів церков. У Чернігові з ініціативи князя Мстислава Володимировича в 1036 році було зведено **Спасо-Преображенський собор.** Спочатку храми будували візантійські майстри, з часом руські зодчі перейняли їхній досвід. Церковні святині ставали своєрідними усипальницями для князів. До прикладу, коли в 1054 році помер Ярослав Мудрий, його поховали у Софійському соборі.

Мозаїка Богоматері Оранти із Софійського собору в Києві. 1 пол. XI ст. Світлина

Храми оздоблювали мозаїкою, фресками, а також **іконами,** які часто поєднували для створення цілісного образу. **Мозаїка** — візерунки чи зображення, зроблені з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла, які закріплювали на шарі цементу або на вапняному розчині. До нашого часу збереглися мозаїчні підлоги Десятинної церкви та настінні мозаїки Софійського собору. **Фреска** — техніка живопису, коли фарби наносять на вологу штукатурку й таким чином розписують стіни. **Ікони** — портретні та сюжетні зображення священного характеру, до прикладу, зображення Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, святих, пророків, подій Святого Письма. Ікони виконували на дошках. Спочатку їх завозили з Візантії. Згодом за грецьким зразком ікони писали й руські майстри, які привнесли у свої шедеври самобутній характер.

Мозаїка Христа Вседержителя із Софійського собору в Києві. 1 пол. XI ст. Світлина

1. Що було основним будівельним матеріалом у русів?
2. Що сприяло пожвавленню храмового будівництва?
3. Чим оздоблювали храми?

Барвограй ідей

Сім'я Кліо часто подорожує. Нещодавно вони побували в Києві. Кліо вразила велич Софійського собору. Ви теж можете побувати в цьому храмі.

Відскануйте QR-код поруч із рубрикою чи зайдіть за покликанням https://cutt.ly/swEV0v63. Своїми враженнями поділіться в класі.

Пригадайте, чим відрізняються мозаїка і фреска. Порівняйте мозаїки Богоматері Оранти і Христа Вседержителя. Знайдіть 2 спільні та 2 відмінні риси.

Лабіринт часу

1036 року зусиллями князя Мстислава Володимировича було зведено Спасо-Преображенський собор, що став справжньою окрасою Чернігова. Це одна з найстаріших збережених монументальних кам'яних будівель України. Пригадайте особливості римського літочислення. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, в якому році за римським календарем було побудовано Спасо-Преображенський собор.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. 1036 рік. Сучасний вигляд. Світлина

3. Фольклор. Музична творчість. Дозвілля

Душею народу є його творчість, яку ще називають **фольклором**. Дослідження усної народної творчості дає можливість відтворити історію, культуру, побут того часу, дізнатися про мрії і сподівання народу. В Русі-Україні були поширені різноманітні жанри фольклору: казки й билини, прислів'я й приказки, пісні тощо.

Казки — народнопоетичні твори про несправжні події та вигаданих персонажів. Звірі та сили природи набувають у казках людської подоби. У казках руси висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду. **Билини** — це різновид історичних пісень княжої доби, які присвячені боротьбі русів із кочовиками. В билинах прославляли подвиги героїв-богатирів, зокрема Святогора, Добрині, Іллі Муромця. За сюжетом билини пов'язані з князем Володимиром Великим. Увесь життєвий цикл селянина супроводжували **обрядові пісні**. Їх присвячували приходу весни, жнивам, збору врожаю. Співали на хрестинах, весіллях, голосили на похоронах. Життєвий досвід і мудрість народу відображено в **прислів'ях і приповідках (приказках):** «Правдою весь світ перейдеш і назад вернешся», «І на жалку кропиву мороз буває» тощо. Всі ці фольклорні надбання стали виявом високого ступеня духовності русів, їхньої творчої сили та уяви.

Любили давні руси розважатися. Народні забави були різні: «сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», — йдеться в літописі. Молодь ходила на **вечорниці**. До народних забав належить **боротьба між чоловіками**, яку згодом замінили лицарські змагання. Іншою формою відпочинку були **танці**. Танцювали на весіллях, банкетах, вечорницях, святах, найчастіше — під музичний супровід. Грали на бубнах і трубах; сопілях і пищалях (вид сопілки чи флейти); свирілі (інструмент, що складається з кількох сопілок); гуслях (інструмент, подібний до арфи); імовірно, органі. До народних гулянь завжди долучалися фахові артисти, яких називали **ігрецями** або **скоморохами**. Вони мали велику популярність серед народу, натомість церковні діячі засуджували їх як великих грішників. З прийняттям християнства в Русі-Україні поширився **хоровий спів**, який тривалий час перебував під грецьким та болгарським впливом.

Галявина творчості

Кожен із вас є творчою особистістю. Поєднайте свій творчий потенціал, об'єднавшись у групи. Підготуйте один із проєктів про культуру Русі-України в X – першій половині XI століття (на вибір): «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Для кожного його мова — найкраща і найсолодша», «Витвір хвалить майстра», «Фольклор — душа народу».

У той час, коли... на теренах України	*Тоді... у світі*
в Русі-Україні помер князь Ярослав Мудрий	відбувся розкол християнської церкви на православну та католицьку

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/hwEV28ow або за QR-кодом.

§ 12 «РУСЬКА ПРАВДА» — ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Практична робота № 2

Мета. На основі витягів з «Руської правди» охарактеризувати правове становище різних груп населення Русі-України.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте: 1) хто був укладачем першої частини «Руської правди» (інформація міститься в § 8); 2) на які суспільні групи поділялася людність Русі-України (інформація міститься в § 9).

Завдання 2. Опрацюйте витяг із Новгородського літопису та дайте письмову відповідь на запитання.

Із Новгородського літопису про діяльність Ярослава Мудрого після перемоги на річці Альті над Святополком

«В літо 6527 (1019) […] І почав Ярослав ділити: старостам по 10 гривень, а смердам по гривні, а новгородцям по 10 гривень, і відпустив їх усіх додому і дав їм правду («Правду Ярослава») і устав («Статут Великого князя Ярослава Володимировича про суди»), списав грамоту («Грамоту» Ярослава новгородцям) і сказав: так ходіть і тримайте, як списав для вас».

Картина Олексія Ківшенка «Читання народу «Правди Ярослава» в присутності князя». 1880 рік

1. Коли було створено першу писемну збірку законів Русі-України?
2. Розгляньте ілюстрацію. Які суспільні групи прийшли послухати читання закону?
3. Назвіть 2–3 історичні факти, які можна дізнатися з ілюстрації.

Завдання 3. Опрацюйте уривок зі спогадів арабського мандрівника та дайте відповідь на запитання.

Зі спогадів Абу Хаміда аль-Гарнаті, арабського мандрівника, ісламського місіонера XII століття

«У слов'ян суворі порядки. Якщо хто-небудь завдасть шкоди невільниці іншого, або його синові, або його худобі, або порушить законність якимось чином, то беруть з порушника деяку суму грошей».

1. Який вид покарання був поширеним у Русі-Україні?

Завдання 4. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте письмові відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про юридичну відповідальність за вбивство

Картина Олексія Штанка «Ярослав Мудрий. «Руська правда». 1994 рік

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж (боярин) чи княжий тіун (управитель господарством князя). Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень (дружинник), чи купець, чи боярський тіун (управитель господарством боярина), або мечник (дружинник, який виконував ще й судові функції), або ізгой, або новгородець, то 40 гривень сплатити за нього. […]

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити 80 гривень тій верві (сільській громаді), в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, — то 40 гривень. […].

8. А це про княжих отроків (молодші дружинники князя), чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного (управителя князівського дому) і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, — то 12 гривень; а за рядового (нечиновну, просту людину) — 5 гривень, так само і за боярського.

9. А за ремісника і за ремісницю, — то 12 гривень, і за кормилицю (жінку, яка вигодувала дитину), хоч би була й із холопів чи рабів.

1. Чи існував звичай кровної помсти в Русі-Україні?
2. Яким був розмір штрафу за вбивство представників різних суспільних верств?
3. Яким був штраф за вбивство жінки-годувальниці? Про що це свідчить?

Завдання 5. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про правове становище челядника (холопа)

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу, і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі. […]

28. Коли хто знайде свого украденого челядника і візьме його […]; і за всі збитки має платити останній вор, і князю продажі 12 гривень за челядника, чи вкраденого, чи уведеного.

29. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, в кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою.

1. Чи були в Русі-Україні окремі суспільні групи предметом власності інших людей?
2. У скільки цінували володіння челядником / холопом?
3. Чиї свідчення бралися до уваги у випадку купівлі краденого?

Картина Івана Білібіна «Суд часів «Руської правди». 1907 рік

1. Віднайдіть на ілюстрації, де зображений князь, назвіть його ім'я.
2. Представників яких суспільних груп зображено на ілюстрації?
3. Поміркуйте, чому в центрі ілюстрації зображено вогонь. Що це означає?

Завдання 6. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про юридичну відповідальність за крадіжку

35. Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших — по 2 гривні. […]

37. Якщо ворами будуть холопи, чи князівські, чи боярські, чи монастирські, — їх же князь продажею не карає, оскільки вони не вільні, то подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду.

1. Чи був однаковим штраф за крадіжку власності князя та власності інших суспільних груп? Наведіть відповідну цитату з документа.
2. Хто ніс відповідальність за крадіжку, здійснену холопами? Про що це свідчить?

Золота скриня, де зберігали «Руську правду». Світлина

1. Уважно розгляньте ілюстрацію.
2. Яким металом оздоблена скриня?
3. Про що свідчить виготовлення спеціальної скрині для зберігання збірки законів?

Завдання 7. На основі опрацьованих документів доведіть або спростуйте думку: «Людське життя було найвищою цінністю в Русі-України. Покарання за вбивство представників різних верств населення було однаковим». Обговоріть результати роботи в загальному колі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТОЛІТТЯ»

Любі діти! Ви разом із Кліо успішно опанували другий розділ. Кліо настільки захопили події минувшини, що вона вирішила здійснити мандрівку в часі та повернутися на десять століть назад. До подорожі юна мандрівниця запрошує і вас. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Отож рушаймо на гостину до князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого!

Зупинка 1. «Градний узвіз». https://cutt.ly/swEV9XsR

Допоможіть Кліо знайти на карті «Русь-Україна за княжіння Володимира Великого та Ярослава Мудрого» (с. 51) міста: Червен, Херсонес, Юр'їв, Київ, Чернігів, Тмуторокань. Установіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Червен	місто, засноване Ярославом Мудрим на землях племені чудь
Херсонес	місто, де печеніги зазнали остаточної поразки від руського війська
Юр'їв	фортеця, що дала назву групі міст на лівому березі Західного Бугу, за які суперничали Русь-Україна і Польща
Київ	місто, в якому охрестився князь Володимир Великий
Чернігів	місто, де протягом тринадцяти років княжив Мстислав Володимирович
Тмуторокань	місто, в якому княжив Мстислав після укладання мирної угоди з братом

Зупинка 2. «Художня галерея». https://cutt.ly/NwEV7prM

Розгляньте зображення пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва. Разом із Кліо встановіть відповідність між зображеннями пам'яток та їхніми назвами.

А Софійський собор у Києві
Б Мозаїка Христа Вседержителя із Софійського собору в Києві
В Спасо-Преображенський собор у Чернігові
Г Мозаїка Богоматері Оранти із Софійського собору в Києві

Зупинка 3. «Княжий двір». https://cutt.ly/lwEV7VhJ

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Володимира Великого, в іншу — Ярослава Мудрого.

1 почав карбувати златники та срібники
2 охрестився сам і охрестив Русь-Україну
3 розгромив печенігів
4 спробував реформувати язичництво
5 побудував Софіївський собор
6 уклав першу писемну збірку законів
7 сприяв обранню Київським митрополитом місцевого священника Іларіона
8 замінив дружинників-варягів на русів
9 отримав прізвисько «тесть Європи»
10 побудував Десятинну церкву
11 відкрив першу школу
12 за його наказом було зведено Змієві вали

Зупинка 4. «Мистецький арсенал». https://cutt.ly/OwEV5Kcm

Допоможіть Кліо правильно відповісти на запитання вікторини «Культура Русі-України кінця X – першої половини XI століття» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд (7 букв).
2. Майстерня для переписування книг у Русі-Україні (10 букв).
3. Рукописний малюнок, яким ілюстрували давню книгу (9 букв).
4. Історико-літературний твір, де оповідь про події ведеться за літами (роками) (7 букв).
5. Візерунок чи зображення, зроблене з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла (7 букв).
6. Зображення, виконане олійними фарбами по вологій штукатурці (6 букв).
7. Портретне чи сюжетне зображення священного характеру, виконане на дошці (5 букв).

Зупинка 5. «Лабіринти пам'яті». https://cutt.ly/gwEV6pfh

Разом із Кліо встановіть послідовність історичних подій.

А Початок одноосібного княжіння Ярослава Мудрого
Б Заснування Києво-Печерського монастиря
В Прихід до влади Володимира Великого
Г Остаточне повернення Червенських міст до Русі-України

Зупинка 6. «Джерела мудрості». https://cutt.ly/hwEBqlq2

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Кліо визначити, про які історичні події в них йдеться. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

А «А було ж печенігів без числа. Ярослав приготував до бою дружину. Печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони, де ото є нині Свята Софія. Сталася січа люта, і одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги...».

Б «І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... І, приволікши його, вкинули його в Дніпро».

В «Осе я одходжу зі світу сього... Тепер же поручаю замість себе Київ найстаршому синові, брату вашому Ізяславу. А Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяславль, Ігорю — Володимир, В'ячеславу — Смоленськ».

Г «І почав Ярослав ділити: старостам по 10 гривень, а смердам по гривні, а новгородцям по 10 гривень, і відпустив їх усіх додому і дав їм правду («Правду Ярослава») і устав («Статут Великого князя Ярослава Володимировича про суди»).

Зупинка 7. «Суспільне мовлення».

Пригадайте суспільний устрій Русі-України. На які суспільні групи ділилося населення? Зобразіть цей поділ у вигляді соціальної піраміди (від вищих до нижчих груп населення). Малюнок-схему презентуйте в класі.

РОЗДІЛ 3

РУСЬ-УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Мандруючи Україною, Кліо завітала до древнього міста Переяслава. Тут вона вшанувала князя Володимира Глібовича, відвідавши його пам'ятник. Але особливо її зацікавив пам'ятний знак на честь першої письмової згадки слова «Україна». Кліо дізналася, що пам'ятний знак відкрили у 2000 році. Тоді виповнилося 813 років від першої згадки про Україну. Здійсніть обчислення та назвіть рік, коли вперше зафіксовано письмову згадку слова «Україна».

§ 13 РУСЬ-УКРАЇНА ЗА НАЩАДКІВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Поясніть, що означає розшифроване поняття. Висловте припущення, як це поняття пов'язане з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Правління Ярославичів

В **XI столітті Русь-Україна була могутньою європейською державою.** Прагнучи забезпечити її процвітання, Ярослав Мудрий залишив заповіт своїм синам жити в мирі й злагоді. Задля цього, як ви вже знаєте, він утвердив новий порядок спадкування престолу, за яким після смерті батька, великим київським князем ставав його старший син.

Упродовж **1054–1073 років** старший син Ярослава Мудрого **Ізяслав** княжив разом із братами **Святославом** і **Всеволодом.** Відтак у Русі-Україні встановили незнану раніше форму правління, яку історики назвали **тріумвіратом Ярославичів.** Усі державні справи брати вирішували разом. Найбільшим клопотом Ярославичів були кочовики, котрі, ніби в калейдоскопі, змінювали один одного на кордонах держави. В другій половині XI століття загрозою для Русі-України стали **половці,** які прийшли в причорноморські степи з Прикаспію. Половці нападали зненацька, захоплювали полонених і швидко зникали в степу. **1068 року** в битві на річці **Альта** (притока річки Трубіж у басейні Дніпра) об'єднане військо Ярославичів зазнало поразки від половців. Князі рятувалися втечею із поля бою. Їхня безпорадність викликала обурення в киян, які вирішили самі захищати місто. Вони зажадали від Ізяслава Ярославича дати їм коней і зброю. Князь відмовив, певно, остерігаючись озброїти вороже налаштованих до нього містян. Тоді «люди київські» підняли повстання і вигнали князя Ізяслава. Лише

через пів року з допомогою польського війська він зміг повернутися до міста і жорстоко помстився повсталим.

Поразка від половців загострила стосунки між братами. Задля збереження єдності держави **1072 року** князі зібралися в місті **Вишгород**. Тут був прийнятий важливий спільний юридичний документ — **«Правда Ярославичів»**, що доповнив «Руську правду». Зміни найперше стосувалися запровадження князівської власності на землю. Ярославичі вважали свої уділи спадковою власністю — **вотчиною**. «Правда Ярославичів» визначала покарання за посягання на вотчину та інші правопорушення, збільшувала розміри штрафів за вчинення збитків власності. Однак колишня єдність не була відновлена. Вже наступного року Святослав зайняв київський престол, а його старший брат мусив рятуватися втечею. Період тріумвірату завершився. В Русі-Україні відновили одноосібну монархію. Упродовж 1073–1093 років Ярославичі по черзі правили, займаючи великокняжий трон.

1. Який порядок спадкування престолу запровадив князь Ярослав Мудрий?
2. З ким воювали Ярославичі в середині XI століття?
3. Що таке «Правда Ярославичів»? Для чого її було прийнято?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про битву на річці Альта

«У рік 6576 (1068) прийшли іноплемінники на Руську землю, половці многії. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І, коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці».

«Битва на річці Альта». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

1. Як діяли руські князі в битві з половцями?
2. Розгляньте мініатюру. Назвіть 2–3 історичні факти, які можна довідатися з ілюстрації.

Лабіринт часу

У 1068 році на річці Альті Ярославичі зазнали нищівної поразки від половців. Син Всеволода Ярославича, Володимир Мономах, ще з юнацьких літ вів боротьбу з кочовиками й упродовж життя успішно захищав Русь-Україну від половців. 1116 року руські дружини під його керівництвом здобули перемогу над половцями, відігнавши їх від кордонів Русі-України. Допоможіть Кліо підрахувати, скільки часу минуло між згаданими в тексті подіями.

2. Князівські з'їзди (снеми)

Послаблення центральної влади зумовило необхідність скликання **з'їздів князів — снемів** (зборів). Вони стали новим способом вирішити важливі питання для всіх земель Русі-України, зокрема організації відсічі завойовникам, збору податків, спадкування престолу. **1097 року** на заклик сина Всеволода **Володимира Мономаха** князі зібралися в місті **Любеч**. Тут вони вирішили вважати злочином захоплення чужої вотчини — земельної власності князя. Тобто один князь правив одним князівством і передавав його своїм нащадкам. Постановили також спільно виступити проти того, хто спробує порушити це рішення. Домовилися також об'єднати зусилля для боротьби з половцями.

Однак того самого року волинський правитель Давид Ігорьович полонив і осліпив князя Василька Ростиславича, вимагаючи від свого нещасного бранця віддати Теребовльську землю, закріплену за тим постановою Любецького з'їзду. Такий нелюдський вчинок викликав обурення в суспільстві. Князя Давида вигнали з Волині. Отже, постанови Любецького та наступних князівських з'їздів у **Витичеві** в **1100 році**, на **Золотчі 1101 року**, біля **Долобського озера 1103 року** не змогли припинити міжкнязівські чвари. Потрібні були більш рішучі дії задля відновлення єдності Русі-України, особливо в умовах постійно зростаючої загрози від половців.

Неодноразово радилися князі щодо відсічі цим кочовикам, однак діяли не завжди злагоджено. Літописець розповів, що дружинники великого київського князя Святополка II Ізяславича відмовилися йти в похід проти половців навесні 1103 року, бо це завдасть збитків смердам та їхнім посівам і коням. Вирішальне значення в організації цього спільного походу мала відповідь переяславського князя Володимира Мономаха: «Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють. А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд і, приїхавши, половчин застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його та дітей його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?!». **Похід 1103 року** започаткував низку переможних походів руських князів проти половців у 1107, 1109, 1111 та наступних роках. Руси змогли убезпечити

власні володіння від набігів кочовиків, а Володимир Мономах своїми перемогами над половцями зажив слави оборонця Руської землі. Отже, хоча князівські з'їзди і не змогли забезпечити стабільність у державі, все ж таки вони відіграли важливу роль в організації боротьби проти кочовиків.

1. Коли відбувся Любецький з'їзд князів?
2. Чи змогли постанови снемів припинити міжкнязівські чвари? Наведіть аргументи на користь своєї думки.
3. Чому Володимира Мономаха називали оборонцем Руської землі?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про Любецький з'їзд князів

«У рік 6605 (1097) прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодич], і Давид Ігорьович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою…». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього чесний хрест і вся земля Руська».

Картина Петра Андрусіва «З'їзд руських князів»

1. Що стало причиною скликання Любецького з'їзду князів?
2. Які рішення були на ньому прийняті?
3. Розгляньте зображених на картині людей. Хто ще, крім князів, був присутній на з'їзді? Чому?

3. Русь-Україна за Володимира Мономаха і Мстислава Великого

1113 року помер Святополк II Ізяславич, який правив у Києві з 1093 року. Кияни не любили нещирого і скупого князя, котрий симпатизував лихварям і сам спекулював сіллю. Його смерть збурила повстання в місті. Віче городян покликало на престол **Володимира Мономаха**, який правив державою до **1125 року**. Прізвисько «Мономах» князь Володимир успадкував від свого діда по матері — візантійського імператора Костянтина Мономаха, що перекладається як «єдиноборець».

Володимир Мономах був сильним і мудрим правителем. Йому вдалося заспокоїти суспільство, відновити єдиновладну монархію, втихомирити і тримати усіх інших князів у покорі. Він востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі-України. Здійснював «шлюбну дипломатію», зокрема був одружений з англійською принцесою Гітою. З початком його правління був прийнятий новий збірник законів **«Статут Великого князя Володимира Всеволодича»**. В ньому обмежили лихварство, заборонили за борги перетворювати вільних людей на холопів. Іншим важливим напрямком діяльності князя залишалася боротьба з половцями. 1116 року руські дружини здобули перемогу над цими кочовиками, відігнавши їх від кордонів держави. Загалом за все своє життя князь здійснив 83 походи проти половців. Припинення усобиць, розгром половецьких ханів сприяли економічному зростанню Русі-України. Розвивалося хліборобство, ремісниче виробництво, торгівля, засновувалися нові і розбудовувалися старі міста. Упродовж 12 років княжіння, незважаючи на поважний вік, Володимир Всеволодич зберігав гострий розум. Вже на схилі років він написав **«Повчання дітям»** — перший твір світської літератури. В ньому старий князь коротко, але красномовно переказав свою воєнну біографію. Він згадав про походи до причорноморських степів і Європи, не приховуючи при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Володимир Мономах радив синам дотримуватися християнських чеснот, закликав проявляти милосердя, бути співчутливими до людського горя й цінувати людське життя.

Наступником Володимира Мономаха був його син **Мстислав**, старший із Мономаховичів, котрий княжив упродовж **1125–1132 років**. Він виявився владним правителем. Його боялися половецькі хани. За його правління були закладені нові церкви й монастирі. Літописець назвав його Великим. Мстислав став останнім єдиновладним правителем Русі-України. По його смерті вона розпалася на удільні князівства, кожне з яких проводило самостійну політику. Почався новий етап у розвитку держави, названий істориками періодом політичної роздробленості.

1. Коли і за яких обставин Володимир Мономах став київським князем?
2. Що зробив Володимир Мономах для зміцнення держави?
3. Чому літописець назвав князя Мстислава Великим?

Відлуння минулого

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха про правила правління й поведінки

Поштова марка України, присвячена Володимиру Мономаху. 2003 рік

«Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітеся самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської… Старих шануйте як отця, а молодих — як братів. Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло… А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов… Лінощі ж усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — то забуде, а чого ж не вміє — того не вчиться».

1. *Чого навчав своїх дітей князь Володимир?*
2. *Чи актуальні його настанови сьогодні?*
3. *Розгляньте марку, присвячену Володимиру Мономаху. Які чесноти князя підкреслено на ілюстрації?*

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Уявіть, що до вас по допомогу звернувся князь Володимир Мономах. Він вирішив створити свою сторінку в одній із соціальних мереж. Допоможіть князю її сформувати за такими критеріями: родина, друзі, інтереси, досягнення внутрішньої політики, успіхи зовнішньої політики. Додайте ілюстрації та супровідний текст.

У той час, коли…		*Тоді…*
на теренах України		***у світі***
в Києві відійшов у вічність князь Володимир Мономах		в Тифлісі (Тбілісі, Грузія) помер п'ятий, найуспішніший цар Грузії Давид IV

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/uwRbAyRy або за QR-кодом.

§ 14 ПОЛІТИЧНЕ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОГО, ЧЕРНІГІВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У СЕРЕДИНІ XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловте припущення, як вони пов'язані між собою. Своє припущення перевірте в кінці уроку.

1. Причини політичної роздробленості Русі-України

Період в історії Русі-України **від середини XII до середини XIII століття** називають періодом **політичної роздробленості.** Уже в XII столітті на її території з'явились окремі самостійні князівства (землі). Їх було близько п'ятнадцяти. В межах сучасної території України сформувалося п'ять князівств: **Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке, Волинське.**

Період політичної роздробленості пережили більшість держав Європи. Які ж причини зумовили це явище в Русі-Україні? Насамперед — **великі розміри держави та неоднорідний етнічний склад населення.** Цю думку підтверджує той факт, що першими перестали коритися київському правителю Полоцьке князівство (сучасна територія Республіки Білорусь), Новгородська республіка та Володимиро-Суздальське князівство (тепер — у межах Російської Федерації). Останнє особливо зміцніло за правління сина Мономаха — Юрія Довгорукого. Своє прізвисько «Довгорукий» він отримав за те, що втручався в боротьбу за київський трон, перебуваючи в далекому периферійному Володимиро-Суздальському князівстві. Іншою причиною, яка негативно впливала на становище держави, була **відсутність сталого механізму престолонаслідування.** Не сприяло

цілісності держави і посилення **економічного, соціального, культурного розвитку удільних князівств**. Їхні жителі освоювали нові терени, будували міста, розвивали ремесло, торгівлю, писемність та мистецтво. Водночас **зростало вотчинне землеволодіння**, власники якого підтримували того удільного князя, де мали вотчину. Натомість удільні князі не були зацікавлені в сильній владі великого київського князя, більше того, самі прагнули мати такі ж повноваження. Додавали клопотів **постійні напади кочовиків та зменшення прибутків від торговельного шляху «із варягів у греки»**.

Історики вважають політичну роздробленість не розпадом держави, а зміною її устрою. За цих обставин управління нею здійснював **союз найвпливовіших князів**, а не один великий київський князь, як це було раніше. Таку форму правління називають **колективним сюзеренітетом**. Незважаючи на ці зміни, до середини XIII століття Русь-Україна була цілісною зі спільними законами, релігією. Періодично скликали з'їзди князів для вирішення важливих питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Київ і надалі залишався столицею держави, і за право покняжити в ньому змагались удільні правителі. Щоправда, дипломатична активність князівств у цей період дещо зменшилася, позаяк більша увага зосереджувалася на внутрішніх проблемах. Проте й тут не обходилося без контактів із сусідніми правителями. До них відряджали спеціальні посольства, які інколи очолювали самі князі. Контакти з іноземними державами також налагоджували купці та духовні особи. Водночас посольства від інших країн урочисто приймали в Києві чи інших містах. Посли в ті часи користувалися привілеями: їхня особа і майно вважалися недоторканними, був розроблений спеціальний ритуал приймання послів.

1. Назвіть князівства, що сформувалися на теренах України в середині XII – середині XIII століть.
2. Які причини політичної роздробленості Русі-України?
3. Що таке колективний сюзеренітет?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте карту «Удільні князівства в межах сучасної території України (XII – перша третина XIII століття)» та дайте розгорнуті відповіді на запитання.

1. Які удільні князівства існували на теренах сучасної України?
2. Назвіть головні міста цих удільних князівств.
3. Територія яких князівств виходить за межі сучасної України?
4. Хто мешкав на півдні українських земель?
5. Яка держава існувала на півострові Крим?
6. Назвіть міста, де відбувалися князівські з'їзди.
7. Походи якого князя позначено на карті?
8. Коли відбулися битви з половцями?

2. Київське князівство за доби політичної роздробленості

У період роздробленості **Київське князівство** ще деякий час було сильним, розвиненим. **Київ** і надалі залишався **центром держави** й одним із найбільших міст. У ньому мешкало близько 50 тисяч осіб. Для свого часу то була дуже велика кількість городян. Тут розташовувалися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Разом з тим, місто було добре укріпленою фортецею, за мурами якої населення ховалося від набігів ворогів. Його авторитет підтримувала християнська церква. У Києві знаходилася резиденція митрополитів. За київський трон вели боротьбу багато удільних князів.

Київська земля була однією з найбільш густозаселених територій держави. Родючі ґрунти й різноманітні корисні копалини сприяли розвитку **хліборобства** і **ремесел**, вигідне географічне розташування — зростанню **торгівлі**. Центрами ремесел і торгівлі ставали здебільшого міста. Їх у Київській землі налічувалося близько восьми десятків. Серед них виділялися Канів, Витичів, Вишгород. Найбільш розвиненими ремеслами були ювелірне, гончарне, деревообробне, ливарне. Мережа річок пов'язувала Київське князівство з багатьма частинами Русі-України та сусідніми державами. Як і раніше, тут можна було зустріти купців з різних територій Русі-України, а також із Угорщини, Польщі, Візантії.

Після смерті Мстислава Великого за київський трон вели постійну боротьбу всі сильніші удільні князі. Зазвичай вони утворювали коаліцію (союз), щоб оволодіти містом. Під час правління в Києві Мстислава Ізяславича володимиро-суздальський князь **Андрій Боголюбський** — онук Володимира Мономаха — вирішив відібрати київський трон. Він організував коаліцію із дванадцяти князів і в **1169 році** напав на місто. Два місяці жителі й воїни боронили Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський захопив і пограбував місто. Однак він не залишився тут княжити, а переніс свою столицю в місто Володимир (тепер — на території Російської Федерації), зробивши його центром Північно-Східної Русі. За такої руйнації «стольному граду» важко було протистояти половцям, які постійно йому загрожували. До того ж через кілька років Андрій Боголюбський здійснив повторну, але невдалу спробу захопити Київ. Щоб запобігти походам удільних князів, міська знать утвердила нову систему управління містом, за якою ним

одночасно правили два представники від різних князівських родів. Це забезпечило Києву відносний спокій і розвиток. Місто й надалі було одним із найбільших економічних, релігійних і культурних центрів Східної Європи.

1. Чому Київ і надалі зберіг статус центру держави?
2. Що сприяло економічному розвитку Київського князівства?
3. Яка подія, пов'язана з Києвом, відбулася в 1169 році?

Відлуння минулого

Із «Повісті минулих літ» про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського

«І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучуючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали, і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський».

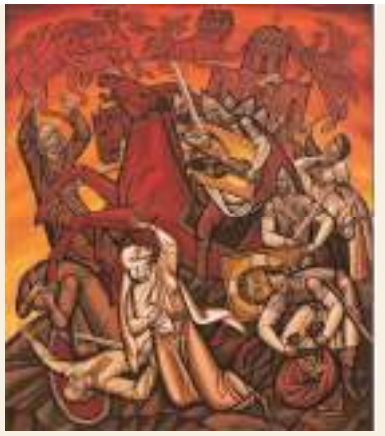

Картина Олександра Мельника «Діяння Андрія Боголюбського на Русі». 2011 рік

1. Пригадайте значення понять «вандалізм» і «варварство». Чи можна їх застосувати щодо вчинків дружини Андрія Боголюбського?
2. Розгляньте картину. Які емоції вона викликає у вас? Якими засобами автор картини передав трагічність подій, описаних у літописі?
3. Армія якої держави нині веде себе, як варвари і вандали? Наведіть приклади.

3. Чернігівське і Переяславське князівства

За заповітом Ярослава Мудрого, чернігівські землі дісталися **Святославові**. Його сини Олег і Давид започаткували династії чернігівських князів **Олеговичів** (літопис називає їх Ольговичами) та **Давидовичів**. Представники цих родів змагалися між собою за право займати чернігівський трон. Водночас вони не полишали спроб утвердитися в Києві. Столичне місто князівства **Чернігів** величчю й могутністю поступалося лише Києву.

У Чернігівському князівстві літописи згадують 46 міст, з-поміж яких — Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Ста-

родуб, Остер, Козельськ, Любеч. Тут було розвинуте хліборобство, ремесла. Але часті набіги половців спустошували ці землі. Нерідко князі об'єднували свої зусилля — і тоді здобували перемогу над кочовиками. Проте були й невдачі. Із Чернігівщиною пов'язана подія, про яку розповів невідомий автор у творі **«Слово о полку Ігоревім»**. У ньому йдеться про похід проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в **1185 році**. Руси зазнали поразки. «Бились день та бились і другий. А на третій, в південну годину, похилились Ігореві стяги!» — оповідає автор. Князя захопив у полон хан Кончак та переконував його взяти участь у спільному поході з половцями і заволодіти Руссю-Україною. Однак Ігор Святославич відмовився укладати союз із ворогом, присягаючи на смерть за свою батьківщину. У творі звучить заклик до єдності та припинення князівських чвар.

«Бій Ігоря з половцями». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

1. Підрахуйте, скільки часу пройшло від походу проти половців князя Ігоря Святославича до наших днів.

Переяславське князівство складалось із земель, розташованих на південному сході Русі-України. Тут розвивали хліборобство, ремесла, торгівлю. Економічному зростанню сприяли торговельні шляхи: Залозний, Соляний, «із варягів у греки». Проте сусідство із половецьким степом робило життя неспокійним. Мешканці князівства змушені були боронитися від частих нападів кочовиків. З цією метою вздовж кордонів збудували земляні вали та укріплення. Більшість із 25 міст князівства, які згадують літописи, мали переважно оборонний характер. Неприступною фортецею був **Переяславль**. Його князі брали активну участь у походах проти половців. Особливо відзначився в цій боротьбі **Володимир Глібович**. На спомин про його смерть у **1187 році** літописець записав, що «за ним Україна багато потужила». Ця згадка про **Україну** є першою в історичних джерелах. Після нього на Переяславщині не стало князів, котрі залишили помітний слід в історії краю.

1. Хто змагався за право займати чернігівський трон?
2. Про яку подію розповів автор «Слова о полку Ігоревім»?
3. Назвіть особливості розвитку Переяславського князівства.

Відлуння минулого

Із «Київського літопису»
про першу згадку про Україну

«У рік 6695 (1187) надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців… Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він був муж доблесний, і сміливий, і сильний у бою… У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався… і покладений був у церкві Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині. Був же він князь доблесний і всякими доброчесностями сповнений. За ним же Україна багато потужила».

1. Про яку подію йдеться в «Київському літописі»?
2. За які чесноти поважали князя Володимира Глібовича?
3. Порівняйте діяння князів Андрія Боголюбського та Володимира Глібовича. Поміркуйте, що ці князі мали спільного, а що їх відрізняло один від одного.
4. Складіть 2–3 запитання до тексту.

Галявина творчості

Вже у 7 класі Кліо задумується про свою майбутню професію. Нещодавно її зацікавила професія рекламіста. Об'єднайтесь у три групи та прорекламуйте одне з удільних князівств: Київське, Чернігівське чи Переяславське. Переконайте інших, чому слід відвідати саме це князівство. Форму реклами вибираєте ви: це може бути плакат, листівка, сценка, аудіо- чи відеосюжет.

У той час, коли… на теренах України	***Тоді… у світі***
в Києві літописець вперше згадав назву «Україна»	місто Єрусалим та Гріб Господній захопили війська єгипетського султана Салах-ад-Діна, що призвело до Третього хрестового походу, ініційованого Папою Римським Григорієм VIII

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/6wRbSMyg або за QR-кодом.

§ 15 ГАЛИЦЬКЕ І ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА У XII СТОЛІТТІ

Разом із Кліо розгляньте художні реконструкції історичних діячів. Скористайтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та з'ясуйте, хто зображений на ілюстраціях. Обговоріть, наскільки важливою є роль особи в історії.

1. Утворення Галицького князівства

На західних землях Русі-України проживали східнослов'янські союзи племен дулібів, бужан, білих хорватів, тиверців, уличів. Із X століття київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. За свідченнями джерел, коли на західні території поширилася влада київських правителів, тут уже тривалий час існували міста, були розвинуті хліборобство й ремесла. На цих землях утворилися **Галицьке** й **Волинське** князівства. Згодом удільні князі почали боротьбу за їх відокремлення від Києва.

Галицьке князівство почало формуватися наприкінці **XI століття** з утвердженням Ростиславичів — онуків Ярослава Мудрого. Перший правитель Галицької землі князь Ростислав мав трьох синів — Рюрика, Володаря і Василька, — які володіли головними містами краю — Перемишлем, Звенигородом, Теребовлем. Брати доклали чимало зусиль, щоб закріпити за собою право вотчини. Їм доводилося воювати як із родичами, так і з зовнішніми нападниками, зокрема польськими й угорськими правителями, які претендували на ці землі. Все ж таки Ростиславичам вдалось утвердитися в Галицькій землі.

Проте упродовж певного часу в краї існувало кілька уділів: Перемишльська, Галицька, Теребовльська, Звенигородська землі. Об'єднав їх син Володаря — Володимирко. В 1141 році він переніс резиденцію в місто **Галич**, яке стало його центром. Важливу роль у житті князівства відігравали **бояри**. Вони формувались із місцевої родоплемінної знаті, здобуваючи собі маєтки не від князя, а привласнюючи громадські землі, тому були незалежними від князів. Бояри жили в укріплених замках, мали сильні військові дружини. Окрім того, зростав вплив **міських громад**. Розвиткові міст сприяло зростання ролі річки Дністер у міжнародній торгівлі, а також їхнє розташування на перетині торговельних шляхів із Західної Європи до Києва і далі на Схід, та зі Скандинавії і Балтії на Балкани, до Константинополя. Мито з купців йшло до княжої казни і боярської знаті. Однак найважливішою галуззю економіки було **добування** і **продаж солі**. Значним господарським центром став Галич, розташований на Дністрі.

1. Які племена проживали на західних землях Русі-України?
2. Коли почало формуватися Галицьке князівство? Яка династія тут утвердилася?
3. Хто мав значний вплив на політичне життя краю?

Барвограй ідей

Як ви знаєте, Кліо любить подорожувати. Сьогодні вона запрошує вас здійснити віртуальну мандрівку княжим Звенигородом. Для цього об'єднайтесь у мінігрупи і перегляньте відео за покликанням https://cutt.ly/LwRbL9Hf або QR-кодом.

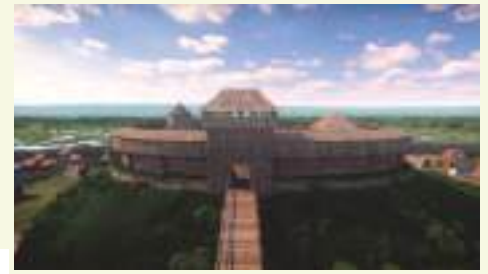

3D-модель Звенигорода періоду XI–XIII століть

Дайте розгорнуті відповіді на запитання 1–6.
1. З яких двох частин складався давній Звенигород?
2. Який матеріал використовували для будівництва в XI столітті, а який — у XII столітті?
3. Чим займалися мешканці княжого міста в будні?
4. Як було укріплено місто?
5. Чим відрізнявся інтер'єр першого княжого палацу від інтер'єру палацу князя Володимирка Володаревича?
6. Через які події було знищено місто?

2. Правління Ярослава Осмомисла

Князь Володимирко Володаревич залишив у спадщину своєму синові Ярославу багату й добре організовану землю. **Ярослав**, названий у «Слові о полку Ігоревім» **Осмомислом**, правив у Галицькому князівстві упродовж **1152–1187 років**. Сучасні історики тлумачать це дивне ймення неоднозначно, зокрема: у князя було вісім думок, тобто він мав багато політичних і військових турбот, або ж — його величезного розуму вистачило б на вісьмох звичайних, немудрих людей тощо.

Ярослав Осмомисл розвинув здобутки батька. Він **розширив територію князівства, приєднавши землі** між **рікою Дністер** і **Карпатами** та **пониззя Дунаю**. Князь Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне із найсильніших на теренах Русі-України. Він підтримував добрі стосунки з Польщею, Візантією, Угорським королівством, німецьким імператором Фрідріхом Барбароссою та впливовими руськими правителями. Така політика забезпечила мир Галицькій землі і сприяла розвиткові господарства. У престольному Галичі можна було зустріти купців із багатьох країн Західної Європи та Сходу.

Піднесено оспівував потугу прикарпатського володаря автор **«Слова о полку Ігоревім»**: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотоверхому престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши ворота на Дунаї, справляючи суди аж до Дунаю!.. Ти одчиняєш ворота київські, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!». Ці слова свідчать про авторитет князя в тогочасному світі. Ярослав став найвпливовішим правителем серед руських князів, проте ніщо не могло врятувати його від підступів владолюбної боярської опозиції. Осмомисл бачив ту боярську небезпеку, проте за життя йому вдавалось якось ладити з боярами. Однак після його смерті Галицьке князівство знову поринуло у вир міжусобиць. Спадкоємець престолу — син Ярослава Володимир — був слабким правителем, котрий втягнув державу в конфлікти із Польщею та Угорщиною. В 1199 році Володимир Ярославич помер. Він став останнім представником династії Ростиславичів, яка княжила на галицькому престолі понад сто років.

1. Коли в Галицькому князівстві правив Ярослав Осмомисл? Чому його так називали?
2. Які землі приєднав до князівства Ярослав Осмомисл?
3. Доведіть, що Ярослав Осмомисл мав великий авторитет.

Відлуння минулого

Із «Київського літопису» про діяльність Ярослава Осмомисла

«Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав».

1. Чи згідні ви з твердженням: «Ярослав Осмомисл дбав про економічне піднесення Галицького князівства»? Свою відповідь аргументуйте.
2. Розгляньте пам'ятник Ярославу Осмомислу. Які риси характеру князя підкреслив скульптор?

Пам'ятник Ярославу Осмомислу в місті Володимирі (Волинська область). Світлина

3. Волинське князівство

Волинське князівство сформувалося в **середині XII століття**, коли тут почав правити внук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич. Князівство займало територію по річках Буг, Стир, Горинь і правих притоках Прип'яті. Центром Волинського князівства став **Володимир**, заснований Володимиром Святославичем у X столітті й названий його іменем. Місто було добре захищене. З дерева зводили укріплення стін, ворота, вежі. Дерев'яний частокіл огороджував дерев'яні будинки, культові споруди. Мостили вулиці теж із дерева. Важливими господарськими осередками краю були міста Луцьк (або Лучеськ), Буськ, Дорогобуж, Белз, Берестя (тепер — на території Білорусі), Турійськ, Пересопниця, Устилуг.

Після смерті Ізяслава Мстиславича Волинське князівство поділили між нащадками на кілька уділів. Проте усобиці тривали недовго. Їх припинив син Мстислава Ізяславича **Роман Мстиславич**. Він прийшов на Волинь, отримавши звістку про смерть батька — Мстислава Ізяславича, — і як старший із братів зайняв володимирський престол у 1173 році. Поступово під його правлінням опинилися землі всього князівства. Його брати і

племінники, хоч і мали свої уділи, самостійної політики не вели, а у всьому підкорялися Роману Мстиславичу. Князь зажив слави як доблесний воїн. Успішним був його похід на балтські племена ятвягів, котрі своїми набігами непокоїли Волинь. Водночас він брав участь у походах проти половців. Відтак його зовнішня політика сприяла захисту кордонів князівства від зазіхань з боку західних сусідів та кочовиків Причорномор'я.

Про державотворчий досвід Романа Мстиславича свідчить той факт, що, скориставшись смертю галицького князя Володимира Ярославича, він приєднав у **1199 році** до своїх володінь **Галичину**. Об'єднанню цих князівств значною мірою сприяли тісні також економічні та культурні зв'язки. До єдності спонукала необхідність спільної боротьби проти Польського та Угорського королівств. Отже, **Роман Мстиславич став творцем Волинсько-Галицького князівства**, однієї з найбільших держав у тогочасній середньовічній Європі. В наступні століття Волинсько-Галицьке князівство розвивало традиції Русі-України.

1. Які міста були господарськими центрами Волинської землі?
2. Хто з князів сприяв об'єднанню і зміцненню Волині?
3. Коли та ким було засноване Волинсько-Галицьке князівство?

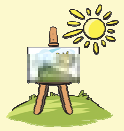

Галявина творчості

Якось Кліо задумалася над афоризмом «Краще коротко, але влучно». Як ви розумієте значення цього вислову? Скористайтеся цим виразом та створіть «хмаринку слів» на основі змісту параграфа. Розмістіть у «хмаринці» важливі дати, події, імена історичних осіб. Результати роботи обговоріть у класі.

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
місто Галич стало центром Галицького князівства		через шість років по тому вперше згадується в писемних джерелах поселення Москва, де Юрій Довгорукий уклав договір з новгород-сіверським князем Святославом

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/QwRbCWj8 або за QR-кодом.

§ 16 КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПІВ УКРАЇНИ XI–XIII СТОЛІТЬ. МЕШКАНЦІ КРИМУ

Разом із Кліо розгляньте реконструкції образів половецького і монгольського воїнів. Назвіть, що між ними спільного, а що їх відрізняє. Поміркуйте, чому половців і монголів називали кочовиками. Які ще кочові народи вам відомі?

1. Половці

У другій половині XI століття господарями приазовсько-причорноморського степу стали кочові тюркські племена кипчаків. У Русі-Україні їх називали **половцями**. Вийшовши з теренів сучасних Киргизстану та Казахстану, вони згодом з'явились у Причорномор'ї. Печенігів, які відступали звідси, було прийнято на поселення в прикордоннях Київського та Переяславського князівств. Їхня чоловіча частина збройно служила київському князю. За цією захисною лінією зі «своїх» кочовиків пролягло Половецьке Поле. Воно було розподілене між окремими родами, кожен з яких кочував у визначених межах, облаштовуючи тут зимовища.

Перший удар половців на Русь-Україну припав на 60-і роки XI століття: у **1061 році** вони вступили в Переяславську землю, перемігши князя Всеволода Ярославича, а в **1068 році**, як ви вже знаєте, завдали поразки Ярославичам у битві на річці Альта. До початку XIII століття степовики здійснювали грабіжницькі напади на руські землі.

Проте з половцями руси не тільки воювали. До пом'якшення протистояння призвели територіальна близькість, торгові контакти, династичні шлюби між князями й ханами. У битві на річці **Калка** в **1223 році** проти монголів руси й половці воювали разом. Після нападу монголів на чолі з ханом Батиєм на Русь-Україну і Половецький степ доля цих кочовиків склалася порізному. Одні з них перейшли до Угорщини й Болгарії; інші були переселені в далекі монгольські степи та Волзьку Булгарію. Деякі зостались на місцях свого проживання. До сьогодення дійшли сакральні пам'ятки цих степовиків — **половецькі баби** — намогильні кам'яні статуї. Вони зображали чоловіків-воїнів і жінок та символізували предків. Їх виготовляли з граніту і вапняку. Для вшанування предків такі статуї ставили в спеціально споруджених святилищах, які зводили зазвичай на вершинах високих курганів або пагорбів.

1. Звідки прийшли половці на землі Русі-України?
2. Як довго половці здійснювали напади на руські землі?
3. Наведіть приклади взаємодії русів з половцями.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що до нашого часу збереглося понад дві тисячі половецьких баб? Більшість із них знаходяться на території України. Дослідники припускають, що з тюркської мови кам'яна баба означає «пращур», а з перської — «богатир» або «атлет». Завдяки добре збереженим статуям учені змогли відтворити одяг кочовиків.

Кам'яних баб обожнювали, шанували, боялися. Перський поет і мислитель Генджеві Нізамі, який був одружений з половчанкою, згадав про кам'яні статуї у своїй поезії:

І приходять сюди кипчаків племена,
Перед ідолом гнеться кипчацька спина,
Піший чи кінний підходить до нього,
Вічний кумир упокорить будь-кого.
Перед пагорбом вершник вповільнить ходу,
Нахилившись, між травами встромить стрілу.
Знає кожен пастух, що стада проганяє:
Залишити вівцю перед ідолом має.

1. Про яке призначення кам'яних баб ідеться в поезії Нізамі?
2. Яку історичну інформацію містять половецькі статуї?
3. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, чи вціліли ці пам'ятки в умовах російсько-української війни.

2. Монголи. Мешканці Криму

У XIII столітті в Північному Причорномор'ї з'явилися нові численні й добре озброєні завойовники — **монголи.** Кожен дорослий монгол був воїном, з дитинства сидів у сідлі і володів зброєю, бо цього вимагало насамперед кочове життя. В **1206** році монгольські племена, які кочували в Центральній Азії, об'єднав в єдину державу Чингісхан (великий хан). Створивши велику дисципліновану й добре озброєну армію, яка складалася з легкої та важкої кінноти, він розпочав завойовницькі походи. Йому та його наступникам вдалося здолати половців, перемогти руських князів, підкорити міста Криму.

На початку XIII століття на південному узбережжі Криму оселилися генуезькі купці. Центрами їхніх володінь стали припортові міста **Кафа** (сучасна Феодосія), **Лупіко** (Алупка), **Кауліта** (Ялта). Великими торговельними містами півострова були **Херсонес** і **Сугдея** (сучасний Судак). Напередодні битви на річці Калка в Криму з'явилися монголи. Місцеве населення ховалося в горах і печерах. Згодом вся південно-східна частина півострова і Північне Причорномор'я увійшли до **Кримського улусу** — провінції Монгольської імперії (Золотої Орди). Тут почали правити нащадки Чингісхана — Чингізиди. За них у 1314 році в місті **Солхат** (Старий Крим) збудовано найстарішу в Європі мечеть, яку назвали на честь хана Узбека. Іслам став державною релігією Кримського улусу.

З другої половини XIII століття на ринки Чорноморського узбережжя все активніше проникають купці із Західної Європи. Їх приваблювали вигідні умови торгівлі з країнами Центральної Азії і Далекого Сходу. Заплативши мито, купці отримували право вільно перетинати континент від Чорного до Жовтого морів. З Криму вивозили зерно, рибу, сіль. Водночас через півострів провозили транзитні вироби: предмети розкоші, посуд, ювелірні прикраси, шовк, хутра, віск, коштовне каміння, олію, ліс і багато інших товарів. Отже, **Кримський півострів перетворився на один із центрів європейської та азійської торгівлі.**

1. Які наслідки походів монголів у Північне Причорномор'я?
2. Хто заселяв Крим у XIII–XIV століттях?
3. Чому Кримський півострів став одним із центрів європейської та азійської торгівлі?

Лабіринт часу

Кліо пишається тим, що в Україні багато унікальних історичних пам'яток. До них належить і мечеть хана Узбека в Старому Криму (Солхаті). Обговоріть у класі, чому релігійна толерантність важлива в сучасному світі.

1. Обчисліть, який вік найдавнішої в Європі духовної святині мусульман.
2. За допомогою Google-карти з'ясуйте, яка відстань від вашого населеного пункту до міста Старий Крим та скільки часу потрібно витратити для поїздки туди автомобілем.

Мечеть хана Узбека в місті Старий Крим (Солхат), збудована за його правління 1314 року

3. Держава Феодоро

Наприкінці **XII століття** на Південному Березі Криму утворилося князівство **Феодоро.** Воно займало велику територію в південно-західній гірській і передгірній частині півострова Крим (на сучасній карті — приблизно від Балаклави до Алушти). Його центральна частина знаходилася в місцевості, яку в V–X століттях контролювали кримські готи. Столицею держави було неприступне місто-фортеця **Мангуп,** одне із найстаріших середньовічних міст Криму. Важливими пунктами князівства стали фортеця і порт Каламіта (сучасна назва — Інкерман), замок і поселення Фуна біля міста Алушта та замок на горі Садик-Кая поблизу Бахчисарая.

У різні часи тут жили нащадки готів, скіфів, а також греки, алани, хозари, половці, татари, караїми. Феодорити займалися **хліборобством, тваринництвом, садівництвом, городництвом, виноградарством, виноробством, ремеслом, торгівлею.** Навколо міст зазвичай зводили захисні споруди. Правителі Феодоро підтримували дружні відносини з Візантією та Кримським улусом Монгольської імперії. А ось відносини з Кафою та іншими генуезькими колоніями склалися напружено через суперництво за першість у чорноморській торгівлі.

Розмовною мовою держави Феодоро була **готська.** Водночас для культурного та релігійного спілкування, ведення державних справ користувалися грецькою. Населення князівства сповідувало **православ'я.** Отже, в XI–XIII століттях Крим і

Північне Причорномор'я були регіонами активних міграційних процесів. Тут жили мирно і час від часу протистояли один одному народи осілих і кочових цивілізацій.

1. Назвіть найважливіші міста князівства Феодоро.
2. Які особливості внутрішньої і зовнішньої політики Феодоро?
3. Якими мовами спілкувались у Феодоро? Про що це свідчить?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари і попрацюйте з картосхемою. Сформулюйте по 2 запитання на її основі. Поставте їх один одному по черзі і дайте на них розгорнуті відповіді.

Галявина творчості

Як ви пам'ятаєте, для покращення відносин з іншими країнами руські князі застосовували «шлюбну дипломатію». Кліо вважає, що це був дієвий спосіб для покращення міжнародного становища країни. А як думаєте ви? За допомогою інтернет-ресурсів проведіть міні-дослідження «Русько-половецькі шлюби: міф чи реальність?» Результатами дослідження поділіться у класі.

У той час, коли... на теренах України	***Тоді... у світі***
в місті Солхат (Старий Крим) спорудили мечеть, яка є найдавнішою в Європі	в Парижі (Франція) живцем спалили як єретика великого магістра ордену тамплієрів Жака де Моле

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/owRbVoUs або за QR-кодом.

§ 17

КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розв'яжіть ребуси. Що означають розшифровані поняття? Яке із понять у цьому логічному ланцюжку є зайвим? Чому ви так вважаєте? Як ці поняття пов'язані з темою уроку?

1. Освіта. Наукові знання

В XI–XIII століттях освіту здобували в **церковних і державних** школах. У монастирських школах готували насамперед священників. У них викладали читання, письмо, спів, богослів'я. Натомість у державних школах, окрім того, давали знання з філософії, риторики, граматики. Найпоширенішим було, очевидно, **індивідуальне приватне навчання**. Літописець, використавши настанови зі збірника «Бджола», записав: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають, що найкраще». Провідним культурним центром Русі-України й надалі залишався Софійський собор. При ньому діяла школа, заснована Ярославом Мудрим. А першу школу для дівчат відкрила його внучка Янка в 1068 році при Андріївському монастирі.

Для продовження і поглиблення освіти служили **бібліотеки**, створені в Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та інших містах. Книгозбірні були при соборах, монастирях. У скрипторіях працювали книгописці, редактори, перекладачі, ювеліри. На виготовлення однієї книги йшли місяці, а то й роки. По завершенні роботи над книгою її освячували. До наших днів збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби. Однією із найдавніших пам'яток є **Остромирове Євангеліє**, написане в **1056–1057 роках** у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Літературними творами того часу є **«Повчання дітям» Володимира Мономаха** та **«Слово о полку Ігоревім»**. Про життя і чудеса ченців розповідає **«Києво-Печерський патерик»**, написаний на початку **XIII століття**. З-поміж видів усної народної творчості популярними були **билини, легенди.** Їх створювали головно про захисників рідної землі й боротьбу з ворогами. Доволі поширені були також різноманітні **пісні, казки, прислів'я, приповідки.**

Повсякденне життя вимагало розвитку достовірних і точних наукових знань. Зазвичай вони передавалися усно з покоління в покоління як секрети майстерності з різних ремісничих спеціальностей. Наприклад, без знання математики неможливо було здійснювати торговельні операції чи збудувати дім; знання з астрономії давали можливість передбачати природні явища, вести літочислення, орієнтуватися в просторі, а знання з географії — здійснювати подорожі. Водночас наукову інформацію отримували також із книг. Своєрідними енциклопедіями різних знань тієї доби стали **«Ізборники» 1073** і **1076 років** князя **Святослава**. В них вміщені матеріали з граматики, риторики, стверджується користь читання книжок. Були створені перші історичні праці — **літописи**. Найдавніший літопис — **«Повість минулих літ»**, — упорядкований ченцем **Нестором** у **1113 році**, розповідає, «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, як Руська земля постала». Наприкінці **XII століття** з'явився **«Київський літопис»**, укладений ігуменом **Мойсеєм** у Видубицькому монастирі. У ньому йдеться про Київську землю, протиборство за «стольний град» між князями, котрих автор закликав до єднання в боротьбі проти завойовників. У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця **Агапіта**. Онука Володимира Мономаха **Євпраксія** написала трактат **«Мазі»**.

1. Де здобували освіту в Русі-Україні в XI–XIII століттях?
2. Які літературні пам'ятки були написані в той час?
3. Звідки руси й руски черпали наукові знання?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Розгляньте ілюстрації та підписи до них. Скориставшись інформацією з першого пункту параграфа, розташуйте ілюстрації в хронологічній послідовності. Складіть до них 2–3 запитання. Поставте запитання один одному.

Сторінка «Повісті минулих літ», яку впорядкував чернець Нестор

«Святослав Ярославич із родиною». Мініатюра з «Ізборника» Святослава

«Євангеліст Лука». Мініатюра з Остромирового Євангелія

2. Архітектура

У другій половині XI – XII століттях у Русі-Україні розвивалась **архітектура.** Будівельними матеріалами слугували **дерево, цегла** і **камінь.** Зводили укріплення міст, споруджували храми.

Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Світлина

Михайлівський Золотоверхий собор. Світлина

Архітектура того часу успадкувала попередні традиції, але й з'явилися нові риси. Започаткував їх **Успенський собор Києво-Печерського монастиря.** Його зведення в **1073 році** розпочав ігумен монастиря Феодосій Печерський, а завершилося будівництво в **1078 році.** За типом Успенського в Києві був споруджений у **1108–1113 роках Михайлівський Золотоверхий собор.**

Зміцнення удільних князівств сприяло розбудові їхніх центрів. Збільшилася кількість архітектурних споруд. Деякі архітектурні будови мали риси фортець. Пам'ятками такої архітектурної традиції є церква **Богородиці Пирогощі (Заступниці)** в Києві **(1132–1136 роки), Борисоглібський собор** у Чернігові **(1128 рік),** церква **Святого Пантелеймона** в Галичі **(кінець XII століття).** Наприкінці **XII століття** будували храми з одним куполом. Зразком цього архітектурного стилю була **П'ятницька церква** в Чернігові **(кінець XII – початок XIII століття).**

Церква Богородиці Пирогощі (Заступниці) в Києві. Світлина

Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина

Церква Святого Пантелеймона в Галичі. Світлина

П'ятницька церква в Чернігові. Світлина

1. Які матеріали використовували в Русі-Україні при будівництві споруд?
2. Коли збудовано Успенський собор Києво-Печерського монастиря і Михайлівський Золотоверхий собор?
3. Які пам'ятки архітектури споруджено у Чернігові і Галичі?

3. Образотворче мистецтво

У другій половині XI – першій половині XIII століття були поширені різні жанри образотворчого мистецтва — **мозаїка, фрески, іконопис, книжкова мініатюра.** Мозаїкою і фресками прикрашали храми, щоправда, мозаїку використовували рідше через її велику вартість. З початком XII століття храми почали оздоблювати переважно фресками.

Визначним здобутком Київської держави був **іконопис.** Спочатку ікони привозили з Візантії. Згодом у монастирях створювали **іконописні майстерні.** Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі. До нашого часу збереглося зовсім мало пам'яток тієї доби та відомостей про іконописців. У «Києво-Печерському патерику» згадується майстер **Аліпій Печерський,** з іменем якого пов'язують початок роботи іконописної майстерні Києво-Печерського монастиря. Щонайменше дві з них збереглися до наших днів — «Печерська Богоматір зі святими Антонієм і Феодосієм» і «Богородиця Велика Панагія (Всесвята)».

Особливим видом мистецтва Русі-України була **книжкова мініатюра** — невід'ємна складова рукописної книги. Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас від тих часів, є в **Остромировому Євангелії.** Тут вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Марка. В **«Ізборнику»** 1073 року Святослава зображено князя Святослава з родиною. Це — один

із перших групових портретів в українському мистецтві. У тексті «Ізборника» трапляються красиві заставки, на берегах книги розміщені знаки зодіаку. Більше шести сотень мініатюр є в **Радзивіллівському літописі**, вони суттєво доповнюють писемні свідчення. Отже, культура Русі-України того часу досягла високого рівня розвитку. Її здобутки ввійшли до скарбниці світової культури.

1. Чим оздоблювали храми в XI–XIII століттях?
2. Де діяли іконописні майстерні?
3. У чому історична цінність книжкових мініатюр?

Відлуння минулого

Із «Києво-Печерського патерика» про іконописця Аліпія

«Преподобний Аліпій відданий був батьками своїми на навчання іконописанню. Добре навчився мистецтву іконописному — ікони писати умів прекрасно. Мистецтву захотів навчитися не задля багатства, а задля Бога це творив. … Цей блаженний Аліпій на три частини розділяв [дохід від] рукоділля свого: одну частину — на святі ікони, а другу частину — на милостиню жебракам, а третю частину — на потреби тіла свого. І так творив із року в рік».

Ікона «Печерська Богоматір зі святими Антонієм і Феодосієм». Художник Аліпій

1. Якими чеснотами був наділений Аліпій?
2. Розгляньте ікону поруч із рубрикою.
Дізнайтеся, чому Аліпій зобразив на іконі поруч з Богоматір'ю Антонія і Феодосія.
3. Поміркуйте, чому іконописці не підписували свої твори.

У той час, коли…		***Тоді…***
на теренах України		***у світі***
в Києві було укладено перший «Ізборник князя Святослава		в Римі обрали нового понтифіка — Григорія VII

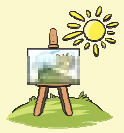

Галявина творчості

Об'єднайтесь у чотири групи. Підготуйте творчий проєкт про культуру Русі-України XI–XIII століттях за одним із напрямків: «Велич науки і знань», «Княгиня Янка — засновниця першої школи для дівчат», «Княгиня Євпраксія Мстиславівна — перша жінка-лікар», «Алімпій Печерський: той, хто зцілював фарбами».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/UwRbBLG8 або за QR-кодом.

§ 18

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Практична робота № 3

Мета. На основі джерел визначити вчинки і риси характеру Володимира Мономаха, ставлення до князя його сучасників. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з ілюстраціями.

Завдання 2. Попрацюйте в парах. Прочитайте документи. Дайте відповіді на запитання після документів й озвучте їх.

Завдання 3. Напишіть мініесей на тему: «Мої судження щодо діяльності князя Володимира Мономаха». Використайте цитати з історичних джерел.

Із «Літопису Руського» про початок княжіння Володимира Мономаха в Києві

«У рік 6621 (1113) кияни вчинили раду і послали [послів] до Володимира [Всеволодича] в Переяславль, говорячи: «Піди, княже, на стіл батьківський». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [тисяцького] і послали знову послів до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Якщо не підеш, то багато зла підніметься, і тоді будуть не Путятин двір, не соцьких…, а далі підуть і на бояр, і на монастирі. І будеш ти відповідь мати, княже, якщо монастирі розграбують». Це почувши, Володимир пішов у Київ. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами і з усіма киянами з честю великою. І сів він на столі батька свого і предків своїх, а заколот улігся».

Картина Івана Їжакевича «Повстання киян у 1113 році»

1. За яких обставин почав княжити в Києві Володимир Мономах?
2. Про які особистісні якості князя ми дізнаємося з цього документа?

Зі «Статуту» Володимира Мономаха

«Бояри, що дали кому-небудь у борг, не мають права перетворювати боржника, що не сплатив борг, у раба… Лихварі не мають права брати великі рзи *(відсотки)* за борги. Податі *(податки)* городян зменшують…».

1. Про яку чесноту князя ми дізнаємося з даного уривка?

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«Я дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені... Треба мати душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє, при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися… долі очі мати, а душу — вгору… власть же ні за що мати. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти — од Бога нагороди нехай той сподівається…».

1. Які з настанов Володимира Мономаха актуальні й сьогодні?
2. Оберіть для себе ті, якими б ви хотіли послуговуватись у своєму житті.

Із «Повчання дітям» про Володимира Мономаха на полюванні

«...по ріці Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень один мене бив рогами. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув на землю, та Бог мене уцілілим зберіг».

1. Про які риси характеру князя можна дізнатися з уривка?
2. На кого покладається Володимир Мономах у своєму житті?

Із «Літопису Руського»
про боротьбу Володимира Мономаха з половцями

«Володимир Мономах, почувши, що схоплено Василька й осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: «Сього ж не було в Руській землі при дідах наших, ні при отцях наших такого зла. Якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погибне земля Руська, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руську» [1103 року]. І пішли полки половецькі, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий Бог вложив боязнь велику в них, і страх напав на них, і трепет перед лицем руських воїв…».

1. Як можна охарактеризувати вчинок Володимира Мономаха?

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, з тринадцяти літ… А всіх походів зробив я вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших. І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи їм багато, і багато одежі своєї».

1. Які методи використовував князь Володимир Мономах у боротьбі з половцями?

Із «Літопису Руського»
про смерть Володимира Мономаха

«У рік 6633 (1125) представився благовірний князь, христолюбивий великий князь всієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, цей братолюбець, і біднолюбець, і добрий дбайливець за Руську землю. Представився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятивши тіло його, положили [його] у святій Софії. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по своєму і доброму князеві, і весь народ, і сини його Мстислав, Ярополк, В'ячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його…».

Володимир Мономах. Реконструкція

1. Як оцінили діяльність Володимира Мономаха його сучасники?

Завдання 4. Розгляньте світлини храмів. Про яку грань особистості Володимира Мономаха ми дізнаємося за допомогою цих архітектурних пам'яток?

Церква Спаса на Берестові. Побудована князем Володимиром Мономахом як головний собор Спасо-Преображенського монастиря міста Києва. Світлина

Юр'ївська божниця — вівтарна частина Михайлівського храму, збудованого за указом Володимира Мономаха. Місто Остер. Світлина

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «РУСЬ-УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОЛІТТЯ»

Любі діти! Впродовж вивчення третього розділу з вами була богиня історії Кліо. Вона вирішила помандрувати князівствами, які виникли на теренах Русі-України в період політичної роздробленості. Без вашої допомоги їй буде важко здолати цей шлях і розгадати історичні загадки. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1. «Картографічна». https://cutt.ly/NwRAcgck

Допоможіть Кліо знайти на карті «Удільні князівства в межах сучасної території України (XII – перша третина XIII століття)» (с. 85) князівства: Переяславське, Київське, Чернігівське, Галицьке, Волинське. Визначте, які характеристики відповідають історії цих князівств.

Київське князівство	з другої половини XI століття правили представники династії Ростиславичів
Переяславське князівство	княжили представники династій Ольговичів і Давидовичів
Чернігівське князівство	розташоване на лівому березі Дніпра в близькому сусідстві з половецьким степом
Галицьке князівство	з 1173 року правив Роман Мстиславич
Волинське князівство	густозаселене, за нього вели постійну боротьбу удільні князі

Зупинка 2. «Зодча». https://cutt.ly/DwRAvvtT

Розгляньте зображення пам'яток архітектури. Разом із Кліо з'ясуйте, в яких містах були збудовані зазначені архітектурні споруди.

Зупинка 3. «Князівська» https://cutt.ly/YwKIqF4K

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Володимира Мономаха, в іншу — Романа Мстиславича.

1. придушив князівські міжусобиці
2. успішно воював проти ятвягів і половців
3. утвердив вотчинний порядок спадкування престолу
4. став творцем Волинсько-Галицького князівства
5. здійснив 83 походи проти половців
6. придушив міжусобиці у Волинському князівстві
7. написав «Повчання дітям»
8. зайняв володимирський престол у 1173 році
9. ініціював скликання Любецького з'їзду князів
10. за його наказом було зведено перший міст через Дніпро
11. налагодив тісні взаємини із Польщею та Візантією

Зупинка 4. «Запитальна». https://cutt.ly/3wRAnQJo

Допоможіть Кліо правильно відповісти на запитання вікторини «Русь-Україна в другій половині XI – першій половині XIII століття» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Прізвисько князя Володимира Всеволодича (7 букв).
2. Доповнення до «Руської правди», розроблене й запроваджене Володимиром Всеволодичем (6 букв).
3. Один із найвідоміших лікарів у Русі-Україні (6 букв).
4. Чернець Києво-Печерського монастиря, іконописець (6 букв).
5. Енциклопедія знань, створена за правління князя Святослава (8 букв).
6. Художній твір, написаний Володимиром Всеволодичем як настанова для дітей (8 букв).
7. Кочові племена, з якими успішно боролися Володимир Всеволодич і Мстислав Володимирович (7 букв).
8. Річка, на якій у 1068 році Ярославичі зазнали поразки від половців (5 букв).
9. Форма правління трьох князів у Русі-Україні (10 букв).
10. Чернець Києво-Печерського монастиря, котрий упорядкував «Повість минулих літ» (6 букв).
11. Князівська власність на землю, яка передавалась у спадок (7 букв).
12. З'їзди князів (5 букв).

Зупинка 5. «Знаменна». https://cutt.ly/XwRAQof3

Разом із Кліо встановіть послідовність історичних подій.

А Любецький з'їзд князів
Б Перша письмова згадка назви «Україна»
В Битва з половцями на річці Альта
Г Упорядковано «Повість минулих літ»

Зупинка 6. «Цитатна». https://cutt.ly/swRAQNtX

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Кліо визначити, про яких князів у них йдеться.

А «Високо ти сидиш на своєму золотоверхому престолі, підперши гори Угорські…».
Б «Був же він князь доблесний і всякими доброчесностями сповнений. За ним же Україна багато потужила».
В «…А найбільше страшним він був для поганих, цей братолюбець, і біднолюбець, і добрий дбайливець за Руську землю».
Г «Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов…».

Зупинка 7. «Інформаційна».

Напишіть історичну довідку на тему: «Русь-Україна в період політичної роздробленості».

РОЗДІЛ 4

ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ»)

Кліо любить подорожувати і має ще одне таємне захоплення: вона колекціонує марки незалежної України. Особливо її цікавлять марки, пов'язані з певними історичними подіями чи особами. Уважно розгляньте одну з улюблених марок Кліо. З'ясуйте, кому присвячена марка, коли жив історичний діяч, зображений на ній. Дізнайтеся, чому ця марка є ювілейною.

§ 19 ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО: ВІД УТВОРЕННЯ ДО ПОХОДУ МОНГОЛІВ НА РУСЬ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Висловте припущення, як вони пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

Макет давнього Галича

Реконструкція замку в місті Холмі (тепер — Польща)

1. Правління Романа Мстиславича

1199 рік став важливою датою в історії руського-українських земель. Як ви вже знаєте, саме тоді волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Волинське і Галицьке князівства, ставши творцем Волинсько-Галицької держави. Її столицею обрав місто **Галич**. Початок його княжіння означився гострою боротьбою з боярами, котрі становили в Галичині значну силу. Перемога над боярською верхівкою сприяла зміцненню княжої влади. Роману Мстиславичу вдалося забезпечити стабільне життя в державі. Близькість до західноєвропейських торгових шляхів зумовила її економічне зростання і зміцнення. Літописець називав Романа «великим князем», «самодержцем усієї Русі». Польський хроніст писав, що він «за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями Русі». Роман Мстиславич започаткував династію Романовичів.

У 1202 році князь здійснив похід на Київ. Містяни прогнали київського правителя Рюрика, яким були незадоволені, і підтримали волинсько-галицького володаря. Роман Мстиславич став правити у Київському і Переяславському князівствах. Князь Роман успішно воював з **половцями**, котрі, скориставшись послабленням Києва та княжими усобицями, постійно руйнували і нищили прикордонні землі Русі. Він організував

два великих походи проти степовиків. 1202 року князь з військом вирушив на половецькі кочовища, «взяв вежі половецькі і привів багато бранців, і душ християнських багато визволив від них». Згодом відбувся успішний другий похід, у якому взяли участь інші князі. Роман Мстиславич у цих походах відзначився особистою хоробрістю.

Правитель Волинсько-Галицької держави проводив активну зовнішню політику. Він налагодив стосунки із Візантійською та Священною Римською імперіями, Тевтонським орденом, Угорським королівством. **У 1205 році** у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під **Завихвостом** Роман Мстиславич загинув.

1. Які території входили до володінь Романа Мстиславича?
2. Як завершилися походи князя проти половців?
3. З якими країнами правитель Волинсько-Галицької держави налагодив дипломатичні відносини?

Відлуння минулого

Із Галицько-Волинського літопису про загибель Романа Мстиславича

«По смерті ж великого князя Романа, віко-помного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума, додержуючи заповідей божих, […]. Він бо кинувся на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців […] велика смута постала в землі Руській. Зостали ся ж два сини його, один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ».

Пам'ятник Роману Мстиславичу в місті Колки Волинської області. Світлина

1. Які епітети підібрав літописець для характеристики князя? З якою метою?
2. Розгляньте світлину. Чи вдалося скульптору передати велич образу Романа Мстиславича?
3. У чому князь Роман наслідував Володимира Мономаха?

2. Становище у Волинсько-Галицькій державі після смерті князя Романа

Смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі бояри, які не допустили до влади Романової вдови Єфросинії-Анни та його малолітніх синів Данила і Василька. Бояри намагалися

зашкодити встановленню будь-якої спадкової княжої влади. Вони навіть посадили на трон одного з-поміж себе — **Володислава Кормильчича.** Це був єдиний випадок, коли титул князя мала людина не з династії Рюриковичів.

Задля збереження свого становища нерідко найбагатші бояри залучали до внутрішньої боротьби **іноземних покровителів:** спочатку угорців, а згодом і поляків. До прикладу, в 1214 році Галич захопили угорці і проголосили правителем Галицького князівства п'ятирічного угорського королевича Калмана. Від цієї, по суті, військової окупації галичан звільнив новгородський князь Мстислав Удатний, який разом із Данилом Романовичем, одруженим із його дочкою, відбив наступ угорського і польського військ. Однак Мстислав Удатний передав княжіння не Данилові, а угорському королю Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава.

Врешті, після наполегливих зусиль князю Данилові вдалося утвердитися на **Волині**, звідкіля почав боротьбу за приєднання **Галицької землі**. Молодший брат Василько допомагав йому. Княжичі вели запеклу боротьбу не лише з галицькими боярами, але й угорцями. На той час князь Данило був відомий своєю відважною участю в битві з монголами на річці Калка в 1223 році. В боротьбі за єдність Волинсько-Галицького князівства Данила і Василька підтримувала частина бояр, містян, селян.

1. Яким чином бояри скористалися смертю князя Романа?
2. Кого й чому залучали бояри до внутрішньої боротьби?
3. Хто підтримував Данила в боротьбі за єдність князівства?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в Данила і Василька Романовичів було три сестри: Феодора, Олена і Саломея? Доля сестер склалася по-різному. Старша Феодора після невдалого шлюбу і розлучення постриглася у черниці. Чоловік та син Олени вели боротьбу з Данилом за Київ і Галич. Молодша Саломея одружилася з князем Східної Померанії Святополком II. Охрестилася за католицьким обрядом під ім'ям Єфросинії.

Святополк II з дружинами. Ілюстрація XVI століття

1. Як народне прислів'я «Згода будує, а незгода руйнує» можна застосувати до родини князя Данила?
2. Розгляньте ілюстрацію. Яка підказка вказує, де на ній зображена княжна Саломея-Єфросинія?

Барвограй ідей

Чи любите ви читати? Кліо із великим захопленням читає історичні книги. Нещодавно вона натрапила на історичний роман про княгиню Єфросинію-Анну. Об'єднайтеся в мінігрупи та виконайте завдання 1–3.

1. Зайдіть за покликанням https://cutt.ly/uwTWBJ3S або QR-кодом та прослухайте фрагмент роману Володимира Гловацького «Анна-Єфросинія — велика княгиня Романова».
2. Як автор характеризує Романа Мстиславича?
3. Чи можна стверджувати, що Єфросинія-Анна була сильною жінкою? Відповідь обґрунтуйте.

Княгиня Єфросинія-Анна. Реконструкція

3. Відновлення цілісності Волинсько-Галицької держави

У результаті тривалої боротьби князь Данило здолав галицьких бояр, яких підтримувало Угорське королівство. В **1238 році** він остаточно укріпився в **Галичі**, відновивши тим самим цілісність Волинсько-Галицької держави. Щоправда, Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

Того ж таки **1238 року** Данило і Василько розгромили військо тевтонських лицарів Добжинського ордену, котрі захопили місто **Дорогичин**, і полонили магістра ордену Бруна. Літописець записав, що напередодні бою під Дорогичином Данило проголосив: «Не личить держати нашу державу крижевникам (хрестоносцям)». Були повернуті землі Берестейщини, підкорене Турово-Пінське князівство. Наступного року Данило Романович укріпився в Києві. У місті князь Данило посадив тисяцького Дмитра, досвідченого й хороброго воєводу.

Столицею Волинсько-Галицької держави князь Данило обрав місто **Холм** (тепер — у Республіці Польщі). Тут збудовано оборонні укріплення, церкви, закладено гарний парк. Літописець описав цілеспрямовану будівничу діяльність княжичів Данила і Василька. За їхнім наказом спорудили міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ. До міст Данило Романович запрошував ковалів заліза, будівничих, гончарів, ювелірів, купців — і «життя наповнювало двори навколо замку, поля і села».

1. *Коли Данило Романович остаточно укріпився в Галичі?*
2. *Назвіть наслідки битви під Дорогичином.*
3. *Яке місто стало столицею Волинсько-Галицької держави за князя Данила?*

Лабіринт часу

Місто Дорогичин стало знаковим у житті Данила Романовича. Тут він завдав нищівної поразки лицарям Добжинського ордену, які в Галицько-Волинському літописі згадуються як «хрестоносці» і «тамплієри». Через п'ятнадцять років у Дорогичині князь Данило коронувався. Посланець Папи Римського Інокентія IV привіз королівські клейноди: корону, скіпетр і державу.

Здійсніть обчислення, коли князь Данило став королем.

Картина Станіслава Серветника «Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогичином 1238 року»

1. *Розгляньте картину. Де розташувалися руські воїни, а де — хрестоносці?*
2. *Чи зображено на картині Данила Романовича?*
3. *Яку зброю використовували супротивники?*
4. *Чому руси воювали з хрестоносцями?*

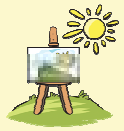

Галявина творчості

Сьогодні Кліо пропонує вам стати ілюстраторами. Оберіть один із епізодів параграфа, який вас найбільше вразив чи найкраще запам'ятався. Намалюйте до цього епізоду малюнок, складіть вірш чи зробіть поробку. Результатами своєї роботи поділіться у класі та / або в одній із соцмереж.

У той час, коли... на теренах України		*Тоді... у світі*
Київ перейшов під владу Романа Мстиславича		в Ризі (Латвія) було засновано Орден мечоносців

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/IwTWMN7n або за QR-кодом.

§ 20 ПОХОДИ МОНГОЛІВ НА РУСЬ. ПІДПОРЯДКУВАННЯ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ЗОЛОТІЙ ОРДІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Хто на них зображений? Висловте припущення, як ці ілюстрації пов'язані з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

Монгольські лучники XIII століття. Сучасна реконструкція

Пам'ятник Чингісхану в місті Улан-Батор (Монголія). Світлина

1. Початок боротьби руських князів з монголами

Як вам уже відомо з курсу всесвітньої історії, упродовж 1207–1222 років монгольське військо на чолі з Чингісханом підкорило великі території: Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію та Закавказзя. В **1222 році** монголи, подолавши Кавказькі гори, рушили в **половецькі степи.**

Половецький хан Кобяк звернувся з проханням до руських князів. «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають», — мовив він. На **князівській раді було вирішено битися разом з половцями проти монголів.** Об'єднане військо русів і половців налічувало близько 60 тисяч воїнів. Монголи, дізнавшись про це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, бо їм потрібні були лише половці. Однак князі не змінили свого рішення.

У 1223 році руcько-половецьке військо і монголи зустрілися на річці Калка (тепер — річка Кальчик, притока Кальміусу). Бій був важкий і тривалий. **Неузгоджені дії між половцями й русами призвели до розгрому об'єднаного війська.** Літописець пише, що «руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було

ніколи». Загинуло шість князів, лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим. Під час битви був поранений Данило Романович. Але він зумів вивести свої полки із бою і повернутися додому. Проте, не маючи достатньо сил для продовження боротьби, монголи повернулись у свої степи.

1. Куди рушило монгольське військо в 1222 році?
2. З яким проханням половці звернулися до руських князів?
3. Коли відбулася битва на річці Калка? Які її наслідки?

Відлуння минулого

Із «Хроніки» Ібн аль-Асіра
про монгольський похід у Східну Європу

«Татари [Монголи] перебували певний час у землі Кипчацькій, але потім у 620 [1223] році направились до землі Русів. Дізнавшись про це, Руси і Кипчаки [Половці], які приготувалися до бою, вийшли на шлях Татар, щоб зустріти їх раніше, ніж вони прийдуть до їх землі, і відбити їх напад. Звістка про це дійшла до Татар, які почали відступати. Тоді в Русів і Кипчаків з'явилося бажання напасти на них, бо вони вирішили, що цей відступ стався через страх і відсутність сил у [Татар], яких почали активно переслідувати. Татари довго відступали, а [Руси і Кипчаки] йшли по їх слідах 12 днів, поки Татари не повернули на Русів і Кипчаків. Ті помітили їх лише тоді, коли зіткнулися з ними… Це було неочікуване, оскільки вони вважали себе в безпеці від Татар, були впевнені в своїй перевазі над ними. Не встигли вони приготуватися до бою, як на них напали Татари, які мали значно більші сили. Обидві сторони билися з нечуваною впертістю, і бій між ними тривав декілька днів. Нарешті Татари взяли гору і одержали перемогу».

Картина Павла Риженка «Битва на річці Калка»

1. Про яку битву йдеться в документі?
2. Чому руси й половці зазнали поразки?
3. Розгляньте картину. Якими засобами автор передав трагічність становища руських військ у цій битві?

2. Похід монгольського війська на чолі із ханом Батиєм на Русь-Україну

Після смерті Чингісхана в 1227 році його спадкоємці почали готувати новий завойовницький похід на Захід. Очолив його внук Чингісхана — **хан Батий (Бату).** Основу монгольського війська складала **важка кіннота.** Військо мало **метальні** й **стінобитні** машини, які запозичили в китайців.

Перший удар монголів припав на князівства Північно-Східної Русі. Упродовж 1237–1238 років Батиєва орда спустошила землі Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Після цього монгольське військо повернуло на південь. На шляху до Половецького степу їм відчайдушний спротив чинили мешканці невеликого міста **Козельськ**, що в Чернігівському князівстві. Його монголи назвали «злим містом», а всіх жителів винищили. Упродовж року кочовики перебували в степу, відпочиваючи й підгодовуючи коней.

По тому, в **1239 році,** монголи рушили на князівства **Південно-Західної Русі.** Вони дощенту спустошили **Переяславську** і **Чернігівську землі.** Восени **1240 року** оточили **Київ.** Обороною міста керував хоробрий і вмілий воєначальник — тисяцький Дмитро. Головний удар по місту Батий завдав з півдня. Він припав на Лядські ворота. Монгольські тарани бухали в браму та стіни, аж поки завойовники не вдерлися в місто. Під ударами стінобитних машин не витримали і завалилися стіни Десятинної церкви, поховавши під уламками останніх захисників. Столиця Київського князівства була захоплена, як свідчить літопис, **6 грудня 1240 року.** Наступного, **1241 року** монголи розорили **волинсько-галицькі землі.** Тут їм вчинили опір жителі міст-замків Данилів і Крем'янець. Зрозумівши, що облога міст затягнеться, а штурм коштуватиме надто дорого, Батий відійшов від неприступних фортець і змінив тактику. Він розділив армію на кілька загонів, які розійшлися по землях Галичини і Волині, знищуючи все на своєму шляху. Запеклими були битви за міста Володимир, Звенигород, Ізяслав, Галич. Добре укріпленій столиці Волинсько-Галицького князівства Холму та гірським фортецям вдалося відбити напади монголів. Далі вони рушили до Польського королівства та Угорського королівства.

1. Які переваги мало монгольське військо?
2. Куди припав перший удар монголів у 1237–1238 роках?
3. Коли монголи захопили землі Південно-Західної Русі?

Барвограй ідей

Кліо вважає, що історична карта є важливим носієм інформації про події минувшини. Тож попрацюйте в парах з історичною картою «Монгольське завоювання земель Русі-України (1222–1242 роки)». Дайте розгорнуті відповіді на запитання 1–5. Складіть власне запитання та озвучте його в класі.

1. Простежте по карті напрямки походів 1222 та 1239–1242 років. Чим вони відрізняються?
2. Як позначено на карті кордони Золотої Орди?
3. Через які річки проходили кордони Золотої Орди?
4. Дослідіть, чи входив ваш населений пункт до складу Монгольської держави.
5. Які європейські країни вели боротьбу з монголами?

Відлуння минулого

Із Галицько-Волинського літопису про оборону Києва від монголів

«У рік 6748 [1240] прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами».

Картина Сергія Позняка «Штурм Києва Батиєм. Грудень 1240»

1. Поміркуйте, чому монголам вдалося захопити Київ.
2. Розгляньте картину поруч із рубрикою. Що було слабкою стороною русів, а що — перевагою монголів?

3. Підпорядкування руських князівств Золотій Орді

1242 року Батий припинив похід на Захід і, знову пройшовши руськими землями, привів орди в пониззя річки Волга. Там монголи заснували державу — **Монгольську імперію (Золоту Орду)**, одну із найбільших у Євразії. **Золоту Орду** очолював **хан**. Столицею стало місто **Сарай** (у перекладі з татарської означає «палац»). Золота Орда поділялася на провінції — **улуси**.

Найбільше потерпали від Золотої Орди в межах сучасної України найближчі до неї **Київське, Переяславське** і **Чернігівське князівства**, що увійшли до одного із західних улусів Монгольської імперії. Тут постійно кочувало монгольське військо, готове в будь-який час до збройного нападу. В Києві правив золотоординський урядовець — **баскак**, котрий відповідав за збір данини і проводив облік населення. Менш залежним від ординців було Волинсько-Галицьке князівство.

Отже, Київська держава перестала існувати, а знекровлені князівства опинилися під владою Золотої Орди. Поневолене населення платило численні податки, відбувало виснажливі повинності, як наприклад, утримання доріг; молодь забирали в рабство, а селян і ремісників нещадно грабували. Князі мусили їздити в Золоту Орду, щоб отримати з рук хана **ярлик** (грамоту з дозволом) на право управління своїми землями. Наприкінці **1245 року** в Сарай приїхав князь Данило, який домігся від хана Батия підтвердження прав на Волинсько-Галицьке князівство. «Доручено йому його землю», — зазначав літописець. Залежність від Золотої Орди передбачала участь княжого війська в походах монгольської армії. Натомість виплату данини не призначали. Проте не завжди походи в Орду були безпечними для князів. Літописець розповів про мученицьку смерть чернігівського князя Михайла Всеволодича, викликаного ханом Батиєм у Сарай у 1246 році, за відмову виконати язичницький обряд. Монгольське поневолення стало важким

випробуванням для руських земель. Воно сповільнило їхнє економічне, суспільне, політичне життя.

1. Де й коли заснував державу хан Батий? Яка її назва?
2. Які руські землі найбільше потерпали від Золотої Орди?
3. Що змушене було виконувати поневолене населення?

Барвограй ідей

Кліо пропонує вам долучитися до історичного дослідження картини Антона Батова «Отримання ярлика на княжіння». Об'єднайтеся в трійки. Розгляньте картину. Якій події вона присвячена? Хто є центральними постатями, а хто виконує роль другорядних персонажів? Складіть діалог між зображеними на картині історичними особами з 4–5 речень.

Картина Антона Батова «Отримання ярлика на княжіння»

Галявина творчості

Як ви знаєте, Кліо мандрує не тільки в просторі, а й у часі. Вона пропонує здійснити пригодницьку мандрівку у 20–40-і роки XIII століття. Об'єднайтеся в мінігрупи та підготуйте сценку-репортаж із місця події (на вибір): «Неочікувана коаліція: руси й половці об'єдналися, щоб дати відсіч монголам», «Руські воїни — незламні захисники Києва», «Ексклюзивне інтерв'ю хана Батия для спецвипуску новин».

У сценці використайте такі дати й поняття: 1223 рік, 1239 рік, 1240 рік, монгольська навала, Золота Орда, хан, баскак, ярлик.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
в Києві руські воїни мужньо тримали оборону міста від монгольського війська		в битві на річці Нева дружина новгородського князя Олександра Ярославича розбила шведське військо

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/VwTW1PYs або за QR-кодом.

§ 21 ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ ДАНИЛА ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ

Разом із Кліо розгляньте світлини і розв'яжіть ребус. Що їх пов'язує? Висловте припущення, як світлини і розгадане поняття пов'язані з темою уроку. В кінці уроку перевірте правильність свого припущення.

Данило Романович

Лев Данилович

Юрій І Львович

1. Король Данило — будівничий Волинсько-Галицької держави

Припинивши міжусобні чвари, що спалахнули за участю галицьких бояр після смерті князя Романа, його син Данило відновив цілісність Волинсько-Галицького князівства. Як ви вже знаєте, сталося це в 1238 році. Правив спільно з братом Васильком: Данило — в Галичі, Василько — на Волині. Упродовж тривалого правління Данило Романович не раз долав опір кількох суперників: угорців, поляків, монголів і тих бояр, які задля своєї вигоди залучали до боротьби іноземних правителів. Так, у **1245 році** в битві біля міста **Ярослава**, що на річці Сян, князі Данило і Василько розгромили військо угорських і польських рицарів, котрих підтримували галицькі бояри. Ця перемога сприяла зміцненню великокнязівської влади.

Перемігши боярську опозицію, Данило Романович зробив Волинсько-Галицьку державу сильною й багатою. Князь продовжив будівничу діяльність. Він відновив зруйновані монголами міста, заклав нові, розбудував столицю Холм. У 1256 році Данило Романович заснував місто Львів, назвавши ім'ям старшого сина Лева. В державі споруджували могутні фортеці, оборонні укріплення, замки, церкви, монастирі. В краї розвивалися ремесла, торгівля. З жителів міст і сіл князь організував піше, добре оснащене і навчене військо. Однією із важливих подій доби Середньовіччя в історії нашої країни стала **коронація Данила Романовича** в **Дорогичині** в **1253 році** представником Папи Римського Інокентія IV абатом Опізо. Від того часу західноєвропейські хроністи титулували Данила **королем**, а Волинсько-Галицьке князівство — **Руським королівством.**

Данило Романович проводив успішну **зовнішню політику.** Вдалими були його походи на Чеське та Польське королівства, Литовську державу, землі ятвягів, Чорну Русь (Північно-Західну Білорусь), де правив його син Роман. Король неодноразово виступав арбітром у міжусобицях польських і литовських князів. Зміцнювали міжнародне становище держави династичні шлюби його дітей: син Лев був одружений з дочкою угорського короля Бели IV; Шварно — із дочкою литовського князя Міндовга; дочка Переяслава видана заміж за мазовецького князя Земовіта. Складними були відносини із Золотою Ордою. В 1245 році Данило Романович став васалом монгольського хана, уникнувши подальшого розорення земель. Сподівання на допомогу Папи Римського в боротьбі з кочовиками не виправдалися. Оголошений понтифіком хрестовий похід не знайшов підтримки в європейських монархів. Відтак королю Данилові довелося самотужки протистояти монголам. Основні воєнні дії припали на 1254–1255 роки, коли він неодноразово перемагав монгольського хана Куремсу. В 1258 році сильне військо на чолі з воєводою Бурундаєм підійшло до кордонів Волинсько-Галицького князівства. Зважаючи на несприятливі обставини,

Пам'ятник Данилу Галицькому в місті Галич. Скульптор Олександр Пирєв. 1998 рік

1. Використовуючи інтернет, дізнайтесь історію створення цього пам'ятника.

Данило змушений був прийняти вимогу Бурундая й розібрати укріплення найбільших міст. Лише столичний Холм зберіг свої фортифікації. Королю Данилові не вдалось позбутися залежності від Золотої Орди. Проте держава, яку він створив, була сильною, економічно розвинутою і стабільною. Помер Данило Романович у **1264 році.**

1. Визначте результати битви під містом Ярославом.
2. Коли і де було короновано князя Данила?
3. Назвіть напрямки зовнішньої політики Данила Романовича?

Відлуння минулого

Із «Літопису Руського»
про поїздку Данила Романовича до хана Батия

«[Хан] Могучій прислав посла свого до Данила і Василька: «Дай Галич». [І Данило] поїхав до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам…». І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його… О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає. А вони данини хочуть, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється. […] Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був, і поручена була земля його йому. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров».

1. З якою метою князь Данило їздив до Золотої Орди?
2. Визначте позитивні й негативні наслідки подорожі.

2. Правління синів Данила Галицького

По смерті Данила Романовича була порушена цілісність держави. Хоча його брата **Василька** й шанували як верховного правителя, проте він володів лише **частиною Волині** зі столицею у **Володимирі.** Коли ж Василько помер, тут почав правити його син **Володимир Василькович**, котрого літописець назвав «книжником великим і філософом».

Ікона Святого князя Володимира Васильковича,

1. Дізнайтеся, чому літописець називав князя «книжником великим і філософом».

Решту земель поділили між собою сини Данила Романовича: Шварно, Лев і Мстислав. Найталановитішим із-поміж них був **Лев**, котрий прославився як полководець. Князь повів боротьбу за об'єднання держави. Свою столицю в 1272 році він переніс до міста **Львів.**

Князь проводив активну зовнішню політику. Йому вдалося значно розширити свої володіння, приєднавши до них **Люблінську землю** і **частину Закарпаття** з **містом Мукачево**. Проте, зважаючи на постійну загрозу нападів Золотої Орди, Лев Данилович визнав залежність від неї. Він змушений був брати участь у походах золотоординських ханів і сплачувати їм данину.

1. Якими територіями володів Василько Романович?
2. Хто із синів Данила повів боротьбу за об'єднання держави?
3. Які землі приєднав до своїх володінь Лев Данилович?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах з історичною картою «Волинсько-Галицька держава» та дайте відповіді на запитання 1–4.

1. Які міста були столицями Волинсько-Галицької держави?
2. Порівняйте межі держави в роки правління Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича. За чийого правління територія Волинсько-Галицької держави була найбільшою?
3. З якими країнами межувала Волинсько-Галицька держава на півночі, заході, півдні?
4. Чи входив ваш населений пункт до складу цієї держави?

3. Король Юрій I Львович. Розпад Волинсько-Галицької держави

На початку XIV століття Волинське і Галицьке князівства були об'єднані внуком Данила Галицького — **Юрієм I Львовичем**, котрий правив упродовж **1301–1308 років**. Скориставшись із ослаблення Золотої Орди, він зміг пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії річок Дністер і Південний Буг. Столицею держави став **Володимир**. Як і Данило Романович, Юрій I Львович прийняв **королівський титул**. Домігся від Константинопольського патріарха встановлення в 1303 році окремої Галицької митрополії. Її утворення сприяло розвиткові культури й допомагало захищати політичну незалежність держави.

Печатка із зображенням Юрія I Львовича. XIV століття

1. Пригадайте назву спеціальної історичної науки, яка досліджує печатки.

Упродовж **1308–1323 років** у Волинсько-Галицькій державі княжили сини Юрія I — **Андрій** і **Лев II**. У зовнішній політиці вони орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом. Це забезпечило волинсько-галицьку торгівлю із Балтикою і сприяло протидії натиску Литви на північні окраїни держави, який став дедалі відчутнішим. Водночас князі вели боротьбу із Золотою Ордою. Польський король називав своїх східних сусідів — Андрія і Лева II — «непоборним щитом проти жорстокого племені монголів». Ймовірно, вони загинули в одному з боїв із монголами. Оскільки жоден із братів не мав дітей, то з їхньою смертю **урвалася династія Романовичів по чоловічій лінії**.

По тому претендентів на волинсько-галицький трон не бракувало. В **1325 році** бояри обрали правителем мазовецького князя Болеслава, сина дочки Юрія I Львовича Марії. Він прийняв православне ім'я Юрій, ставши волинсько-галицьким правителем **Юрієм II Болеславом**. Князь сприяв розвитку міст, ремесел, торгівлі. Задля цього запрошував іноземних колоністів, головно німецьких. Проте не всім боярам була до вподоби його політика. В **1340 році** Юрій II Болеслав був отруєний. Після його смерті Волинсько-Галицька держава розпалася. На **Волині** укріпився литовський князь **Любарт Гедимінович**, який прийняв мову і звичаї місцевого населення. Правителем **Галицької землі** упродовж 1340–1344 років був боярин **Дмитро Детько**. В боротьбу за ці землі втрутився польський король Казимир III. По смерті

князя Юрія II, він напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому замку, але змушений був відступити. Територіальні суперечки між Польським королівством, Литовською державою та Угорським королівством тривали упродовж кількох десятиліть і завершилися приєднанням до Польської держави Галичини, Белзчини і Холмщини, а до Литовської — Волині.

1. Які заходи Юрія I Львовича сприяли зміцненню держави?
2. Чим уславилися князі Андрій і Лев II?
3. Назвіть по одному історичному факту про Юрія II Болеслава, Любарта Гедиміновича, Дмитра Детька.

Лабіринт часу

Кліо задумалася над тим, скільки років проіснувала Волинсько-Галицька держава та як довго перебували при владі Романовичі. Допоможіть Кліо знайти відповіді на ці запитання. Врахуйте, що в 1199 році Роман Мстиславич заснував Волинсько-Галицьку державу та започаткував рід Романовичів. У 1323 році загинули Андрій і Лев II, останні з династії Романовичів по чоловічій лінії, а в 1340 році помер Юрій II Болеслав, після чого Волинсько-Галицька держава розпалася.

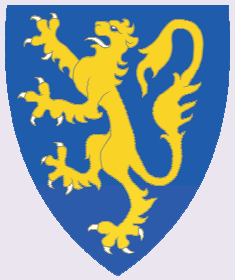

Герб Романовичів. XIV століття

1. Розгляньте ілюстрацію. Як ви думаєте, що символізує лев на гербі?
2. За допомогою інтернету знайдіть місто чи область України, яке / яка нині застосовує подібну символіку.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
в Дорогичині (тепер — Польща) було короновано Данила Романовича		в місті Новогрудка (тепер — Білорусь) було короновано князя Міндовга, засновника Литовської держави

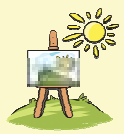

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Розіграйте фрагмент ток-шоу за однією з тем: «Дорогичин: місто, яке стало знаковим у житті Данила Романовича», «Юрій I Львович — гідний спадкоємець свого діда», «Отруєння Юрія II Болеслава: кому це було вигідно?», «Чому розпалася Волинсько-Галицька держава?».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/0wTW0uzb або за QR-кодом.

§ 22 КУЛЬТУРА ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ XIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТТЯ

Разом із Кліо розгляньте зображення. Що їх об'єднує? Висловте припущення, як ці зображення пов'язані з темою уроку. Правильність свого припущення перевірте в кінці уроку.

Сторінка Бучацького Євангелія

Ікона Юрія Змієборця зі Станилі

Василівська церква-ротонда у Володимирі. Світлина

1. Освіта. Наука

На розвиток культури у Волинсько-Галицькій державі XIII – першої половини XIV століття впливало кілька чинників: **розвиток господарства і зростання чисельності міст**, у яких здебільшого зосереджувалося культурне життя; **традиції Русі-України, Візантії і західноєвропейських країн; місцева самобутня культура.** Як і всюди в той час, значну роль відігравали церкви, монастирі. Саме тут створювали школи. Існували школи для підготовки купців і ремісників. Поширеним було приватне навчання, особливо дітей бояр, котрі мешкали в заміських садибах. Початкову освіту здобували зазвичай із семи років. Знайдені археологами предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці засвідчили, що ремісники, купці, бояри і

дружинники цінували грамотність. Розвиток господарства та міжнародні зв'язки також потребували грамотних людей. З урахуванням державних потреб у тогочасних школах, окрім письма, читання, арифметики, вивчали іноземні мови, головно грецьку і латинську. Давали також відомості з географії, природознавства, історії. Навчали музики, співу й риторики. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. **Ідеалом тої епохи була людина, котра володіла трьома мовами**: латинською, однією з європейських і старослов'янською як мовою навчання.

З розвитком освіти зросла потреба в книгах. При монастирях, князівських палатах існували **бібліотеки**, де можна було поглибити свої знання. Велику книгописну майстерню створили в місті **Володимирі** при дворі волинського правителя **Володимира Васильковича**, котрого в Галицько-Волинському літописі названо «книжником великим і філософом». Князь зробив щедрі пожертви у всіх містах: Володимирі, Бересті, Кам'янці, Любомлі, Перемишлі, Луцьку тощо. Серед дарів літописець назвав 36 книг. У тому ж літописі записано, що в місті Галичі на початку XIII століття жив «премудрий книжник» Тимофій. Особливою славою користувався **Полонинський монастир**. Його очолював ігумен Григорій, «чоловік святий, якого не було перед тим і по ньому не буде». До пам'яток писемності Волинсько-Галицької держави належать **Бучацьке Євангеліє**, **Холмське Євангеліє**, переписані ченцем Васильком при дворі князя Лева Даниловича. Зі світської літератури був поширений **дружинний епос**, тобто розповіді про подвиги воїнів-дружинників.

Основним джерелом **наукових знань** і надалі залишалося буденне життя: **ремесло, будівництво, торгівля, хліборобство**. Практична діяльність давала знання про властивості різних речовин і матеріалів. Їх застосовували, виготовляючи скло, мозаїку, різнокольорові емалі, розписуючи храми. Із книг дізнавалися про географію, використовуючи отриману інформацію для подорожей і торгівлі; математичні знання застосовували в будівництві, різноманітних обчисленнях і розрахунках. А про історичні події довідувалися насамперед з літописів. Найвидатнішою пам'яткою культури України **XIII століття** є **Галицько-Волинський літопис**. У ньому розповідається про життя короля Данила Галицького та історію Волинської землі за правління волинських князів Василька Романовича та його сина Володимира. В окремих повістях ідеться про події в сусідніх землях: Угорському та Польському королівствах, Литовській державі, Золотій Орді, а також в інших руських князівствах.

1. Що впливало на розвиток культури Волинсько-Галицької держави? Чому в той час зросла потреба в освічених людях?
2. Кого називали «книжником великим і філософом»? Чому?
3. Як пов'язані практична діяльність і наукові знання?

Лабіринт часу

Галицько-Волинський літопис — пам'ятка літератури XIII століття, охоплює події 1201–1292 років. Визначте, за правління якого князя почали писати літопис і за правління якого князя завершили літописання. Здійсніть обчислення, який проміжок історичного часу охоплює літопис.

1. Розгляньте ілюстрацію поруч із рубрикою. Що на ній зображено?
2. Пригадайте, як називали майстерні для переписування книг у Русі-Україні.

Титульна сторінка видання 1936 року

2. Архітектура

Яскравим виявом високого рівня культури стала **архітектура** краю. Географічне розташування Волинсько-Галицької землі, її межування з кількома європейськими державами сприяло поєднанню різних архітектурних стилів: західноєвропейського, Русі-України та місцевої архітектурної традиції. Водночас, окрім господарської спрямованості, на розвиток архітектури вплинула також необхідність захисту від зовнішніх ворогів. Міські забудови, церковні та оборонні споруди виконували досвідчені майстри.

З урахуванням західноєвропейських фортифікаційних здобутків навколо більшості міст споруджували оборонні вали, захисні стіни. У XIII столітті з'явився новий **тип оборонних споруд** — **донжони** — великі вежі, побудовані з дерева або каменю. Літопис повідомляв, що міські укріплення Волині за князя Василька та його сина Володимира зводив «муж хитрий» Олекса. Для захисту від зовнішніх нападів та усобиць фортифікацію нерідко використовували при будівництві храмів та палаців. Виявом майстерності будівничих була дерев'яна наскельна фортеця **Тустань** поблизу села Урич у Карпатах, яка

стала важливим оборонним пунктом і митницею. Повз неї пролягав Соляний шлях. Ним перевозили сіль із Галичини до країн Центральної Європи, сплачуючи мито.

Основним будівельним матеріалом залишалося **дерево**, хоча споруджували будівлі з каменю. Галицькі майстри зводили храми й палаци з місцевого **каменю-вапняку**, брили якого старанно обтесували. В містах Галичини — Перемишлі, Галичі, Звенигороді, Василеві — храми почали будувати також і з білого каменю. Стіни оздоблювали зображенням орлів, грифонів, воїнів, рослинним і геометричним орнаментами. Про храми Данила Романовича в Холмі розповів літописець. Особливою красою вирізнявся **собор Івана Златоустого** — «гарний і гожий», який князь Данило спорудив і відновив після пожежі міста в 1256 році. Своєрідністю архітектурної композиції вирізнялася **Василівська церква** у **Володимирі**, збудована в XIII – на початку XIV століття. Вона поєднувала традиції місцевого зодчества з елементами романського та готичного стилів. На жаль, більшість архітектурних пам'яток того часу не дійшло до сьогодення. Про них ми можемо дізнатися з археологічних знахідок та рукописних книг.

1. Що впливало на розвиток архітектури в той час?
2. Як називали великі вежі, побудовані з дерева й каменю?
3. З яких будівельних матеріалів зводили споруди?

Барвограй ідей

Професійні історики при дослідженні пам'яток минувшини користуються порівняльним методом. Відчуйте себе професійними істориками й історикинями. Розгляньте світлини. Знайдіть 3 спільні та 3 відмінні риси між зображеними спорудами. Поміркуйте, з якою метою побудовано ці вежі.

Оборонна вежа у Столп'є на Холмщині (тепер — Польща). Світлина

Оборонна вежа у Кам'янці на Берестейщині (тепер – Білорусь). Світлина

3. Образотворче мистецтво

Найбільш поширеними видами образотворчого мистецтва були фрески, ікони, книжкова мініатюра. Мозаїку використовували дещо менше. Фресками розписували стіни храмів. З історичних джерел відомо про оздоблення фресками стін храмів, зокрема **Святого Георгія** в **місті Любомль**, **Івана Златоустого** у **Холмі**. Фресками на світську тематику прикрашали князівські палаци та приватні будівлі.

До видатних пам'яток живопису Волинсько-Галицького князівства належать ікони. Серед них найвідомішими є **Волинська ікона Божої Матері** з **Покровської церкви** в **Луцьку**, **ікона Юрія Змієборця зі Станилі**, **Холмська ікона Божої Матері**, **Дорогобузька ікона Богородиці**. На волинсько-галицьких землях була сформована своя **іконописна школа**.

Волинська ікона Божої Матері з Покровської церкви в Луцьку

Холмська ікона Божої Матері

Дорогобузька ікона Богородиці

Книжкова мініатюра набула значного поширення у Волинсько-Галицькій державі. Проте чимало пам'яток книжкового живопису загинуло у вихорі стрімких історичних подій. До наших часів збереглося лише кілька рукописів, прикрашених мініатюрами місцевих майстрів. Серед них — Галицьке Євангеліє, Бучацьке Євангеліє, Оршанське Євангеліє, Лаврішівське Євангеліє, «Бесіди Святого Григорія Двоєслова».

Лаврішівське Євангеліє — рукописна пергаментна пам'ятка XIII–XIV століть

«Архангел Михаїл». Мініатюра з першої сторінки Лаврішівського Євангелія

1. *Які види образотворчого мистецтва були найбільш поширені?*
2. *Назвіть видатні пам'ятки живопису Волинсько-Галицького князівства.*
3. *Які рукописи, прикрашені мініатюрами місцевих майстрів, збереглися до нашого часу?*

Барвограй ідей

Попрацюйте в трійках. Розгляньте ілюстрації в третьому пункті цього параграфа та виконайте завдання 1–3.

1. *Порівняйте іконописні зображення Богоматері. Знайдіть 3 спільні та 3 відмінні риси. Про що це свідчить?*
2. *Розгляньте мініатюру з Лаврішівського Євангелія. Пригадайте значення понять «Євангеліє», «пергамент», «мініатюра».*
3. *Обговоріть, чому книги в той час були великою цінністю.*

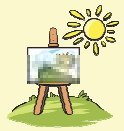

Галявина творчості

Кліо-мандрівниця повернулася з Карпат. Для неї гори — це місце сили, яке надихає і сповнює енергією. Цього разу вона відкрила для себе унікальну середньовічну наскельну фортецю — Тустань. Ви теж можете здійснити подорож до цієї фортеці, скориставшись покликанням https://cutt.ly/qwTW3aHv або QR-кодом.

Об'єднайтеся в групи. Ваше творче завдання — скласти рекламу для туристів, щоб заохотити їх до подорожі в Тустань. Це може бути відеоролик, аудіореклама, графічна чи текстова реклама.

Наскельна фортеця Тустань. Комп'ютерна графіка

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
літописець завершував написання Галицько-Волинського літопису		в генуезькій в'язниці Рустікелло да Піза записував зі слів мандрівника Марко Поло «Книгу чудес світу»

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/4wTW8kez або за QR-кодом.

§ 23 КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ, КОРОЛЬ ДАНИЛО

Практична робота № 4

Мета. На основі доступних джерел скласти історичний портрет короля Данила. Висловити власне судження щодо діяльності правителя Волинсько-Галицької держави.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з ілюстраціями.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи: перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Дайте відповіді на запитання після документів й озвучте їх.

Завдання 3. Складіть розповідь про Данила Романовича відповідно до алгоритму історичного портрета й запишіть її в зошит. При підготовці до розповіді скористайтесь інформацією, вміщеною в параграфі 21, перегляньте відео за покликанням https://cutt.ly/zwTEqCuS чи скористайтеся QR-кодом.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?
   - Де і коли він народився?
   - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
2. Особисті якості й риси характеру.
   - Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
   - Як особисті якості впливали на його діяльність?
3. Діяльність історичної постаті.
   - Охарактеризуйте основні справи його життя.
   - Які успіхи й невдачі були в його справах?
   - Хто був його друзями, а хто — ворогами, чому?
   - Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча? Свою позицію обґрунтуйте й підтвердьте цитатами з документів.

Із Галицько-Волинського літопису про формування характеру князя Данила

«Всі бояри володимирські й галицькі, і воєводи угорські посадили князя Данила на столі батька його, великого князя Романа. Галичани [галицькі

бояри] вигнали Данилову матір з Галича — бо хотіли княжити самі… Розлучаючись із матір'ю, малий ще княжич плакав і не хотів залишатися без неї. Коли один з бояр спробував відвести вбік його коня, Данило видобув меч і рубонув його, але поранив лише коня під ним. Тоді мати забрала у нього меч з рук і ублагала його зостатися в Галичі, а сама поїхала до Белза, залишивши його серед галичан».

1. Які особисті якості проявив князь Данило під час описаних подій?

Із Галицько-Волинського літопису про участь князя Данила в битві на річці Калка

«Коли ж монголи прийшли, то Данило Романович, почувши [це], сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. Коли війська між собою зіткнулися, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки монгольські, і Василько був збитий [із коня], а сам Данило поранений у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, — був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, — і Данило кріпко боровся, побиваючи монголів…».

«Битва на річці Калка». Мініатюра із «Літопису Руського»

1. Як літописець змальовує участь князя Данила в битві на річці Калка?

Детальніше про… фортифікаційну забудову часів Данила Романовича

Готуючись до боротьби з ордою, Данило почав будувати міцніші укріплення — кам'яні. Найпоширенішим типом кам'яної споруди став «стовп», тобто вежа, побудована з каміння і цегли. У Холмі Данило поставив посеред міста високу вежу з кам'яною підбудовою, хоча сама була зведена з дерева. Це був перехідний тип споруди, в якому з'єднувалися камінь і дерево. Під Холмом (у Білавино) Данило побудував «стовп» із самого каміння. З того ж часу походили, правдоподібно, кам'яні башти у селі Столп'є. Подібним способом побудовані й інші укріплення, яких і татари не відважувалися здобувати (Холм, Крем'янець, Данилів).

Вежа-стовп у селі Білавіно поблизу Холма. Літографія А. Леруе. 1860 рік

Варіанти реконструкції комплексу в селі Столп'є

1. Які фортифікаційні споруди були побудовані за часів Данила Романовича?

2. Висловте судження, яку мету переслідував князь Данило, здійснюючи такі перетворення.

Із Галицько-Волинського літопису про коронацію Данила

«Прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Та як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?» Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець і обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Самовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих».

Пам'ятник королю Данилу в Львові. Світлина

1. Яку мету переслідував Данило, приймаючи корону від Папи Римського?

2. Про яку рису характеру князя ми дізнаємося з цієї історичної події?

Із Галицько-Волинського літопису про короля Данила

«А король [Данило] впав тоді був у недугу велику, і в ній він і скончав життя своє. І положили [його] в церкві Святої Богородиці в Холмі, що її він сам був спорудив… Сей же король Данило спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другий по Соломоні».

1. Якими рисами літописець наділив князя Данила?

Передня частина вівтаря Холмської катедри. Світлина. Реконструкція її зображення XVII століття

Сучасна базиліка Різдва Пресвятої Діви Марії в місті Холм. Світлина

1. Розгляньте ілюстрації храмів і зробіть висновок про внесок короля Данила в розвиток культури Волинсько-Галицької держави.

Реконструкція храму Івана Златоустого в місті Холм

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ»)»

Любі діти! Ви вже вивчили четвертий розділ, і поряд з вами знову була богиня історії Кліо. Вона вирішила відвідати Волинсько-Галицьке князівство («державу Романовичів»), яку в Середньовіччі називали Королівством Руським.

Та один у полі не воїн, тому без вас їй не впоратися. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1. «Пошукова». https://cutt.ly/cwTEeo9B

Допоможіть Кліо знайти на карті «Волинсько-Галицька держава» (с.126) міста: Володимир, Галич, Дорогичин, Львів. Установіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Львів	у 1199 році стало столицею Волинсько-Галицької держави
Галич	засноване королем Данилом, у 1272 році стало столицею Волинсько-Галицької держави
Дорогичин	столиця Волинсько-Галицької держави за Юрія І Львовича
Володимир	коронація Данила Романовича в 1253 році

Зупинка 2. «Ілюстративна». https://cutt.ly/TwTEriNd

Розгляньте зображення пам'яток образотворчого мистецтва. Допоможіть Кліо встановити відповідність між зображеннями пам'яток та їхніми назвами.

А Волинська ікона Божої Матері з Покровської церкви в Луцьку
Б Ікона Юрія Змієборця зі Станилі
В Дорогобузька ікона Богородиці
Г Холмська ікона Божої Матері

Зупинка 3. «Родинна». https://cutt.ly/7wTErMvj

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Данила Романовича, в іншу — Юрія І Львовича.

Зупинка 4. «Інтелектуальна». https://cutt.ly/UwTEywFN

Допоможіть Кліо правильно відповісти на запитання вікторини «Волинсько-Галицька держава» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Ім'я князя, засновника Волинсько-Галицької держави (5 букв).
2. Місто, поблизу якого загинув Роман Мстиславич (9 букв).
3. Хан, який очолив монгольські війська в поході на Південно-Західну Русь у 1239 році (5 букв).
4. Столиця Золотої Орди (5 букв).
5. Оборонні споруди, великі вежі, побудовані з дерева або каменю (7 букв).
6. Фортеця в Карпатах, що слугувала оборонним пунктом і митницею (7 букв).
7. Урядовець золотоординського хана, якому було доручено вести облік населення й збирати данину в руссько-українських землях (6 букв).
8. Грамота золотоординських ханів, що давала право на правління князівствами (5 букв).
9. Місто, в якому Данило Романович був коронований (9 букв).
10. Столиця Волинсько-Галицької держави за Юрія I Львовича (9 букв).
11. Місто, зруйноване монголами в 1240 році (4 букви).
12. Кора дерева, яку використовували як матеріал для письма (7 букв).

Зупинка 5. «Хронологічна». https://cutt.ly/4eedkwMi

Разом із Кліо установіть послідовність історичних подій.

А Битва під Ярославом
Б Початок княжіння Юрія I Львовича
В Зруйнування монголами Києва
Г Утворення Волинсько-Галицької держави

Зупинка 6. «Літописна». https://cutt.ly/EwTEyFoZ

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Кліо визначити, про кого з правителів Волинсько-Галицького князівства йдеться в уривку. Розташуйте уривки в послідовності, залежно від часу правління князя.

А «Король Русі, князь Володимирії».
Б «Вікопомний самодержець усієї Русі, який одолів усі поганські народи…».
В «Сей же король… був князем добрим, хоробрим, мудрим…».
Г «Князь … багато городів поставив… книжник великий і філософ…».

Зупинка 7. «Аналітична».

Напишіть мініесей на тему: «Волинсько-Галицьке князівство та його роль в історії».

РОЗДІЛ 5

РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ XIV–XV СТОЛІТЬ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Під час мандрівки українськими землями Кліо завітала до славного міста Луцьк, що на Волині. Гуляючи вуличками міста, вона потрапила до замку Любарта. Допоможіть Кліо дізнатися, коли був побудований замок та які важливі історичні події XV століття пов'язані з ним.

§ 24 РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Поясніть, що означає розшифроване поняття. Висловте припущення, як це поняття пов'язане з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Включення руських удільних князівств до складу сусідніх держав

Із середини XIV до середини XVI століття землі Русі-України перебували у складі кількох держав — **Великого князівства Литовського**, **Польського** та **Угорського королівств**, **Московського** та **Молдовського князівств**. Більшість удільних територій увійшли до складу **Великого князівства Литовського**. Розглянемо, як це сталося.

Фрагмент картини Гедрюса Казиміренаса «Перемога Ольгерда на Синіх Водах»

Литовське князівство було створене в XIII столітті. Його першим правителем став Міндовг, котрому вдалось об'єднати балтійські племена литовців, жемайтійців (у літописах їх називають жмудь) та деякі інші. Він прийняв християнство і королівський титул. За правління сина Міндовга Гедиміна засновано столицю держави **Вільно**. Час від часу Литовське князівство розширювало свою територію, зокрема і за рахунок руських удільних князівств. Початок їх включення до Литовського князівства був покладений у **1340 році**, коли син Гедиміна Любарт закняжив на Волині. В **1362 році** князь Ольгерд Гедимінович у битві на **Синіх Водах** (тепер — річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) переміг Золоту Орду. Завдяки цій перемозі до Литовського князівства були приєднані **Чернігівщина**, **Київщина**, **Переяславщина**, **Поділля**. Поразка Золотої Орди в битві на Синіх Водах підірвала її могутність і започаткувала звільнення Русі-України від монгольського поневолення. Отже, значну частину території держави, яку наприкінці XIV століття стали називати **Великим князівством Литовським**, **Руським** і **Жемайтійським**, становили руcько-українські землі.

Великий князь литовський Ольгерд. Гравюра XVI століття

Включення руcько-українських земель відбувалося переважно **мирним шляхом**. Підпорядкувавши ці терени, князь Ольгерд посадив правити в них своїх синів та племінників. У Київському князівстві і частині Переяславщини утвердився син Ольгерда Володимир; на Чернігово-Сіверщині — другий син — Корибут-Дмитро; на Поділлі — племінники Ольгерда — брати Коріятовичі. Князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу. Руська мова була державною, нею велося діловодство. Збереглося законодавство Русі-України — «Руська правда». Литовські князі переходили в православ'я, переймали мову, культуру, звичаї Русі. Укладалися шлюби між українцями і литовцями. Литовські правителі керувалися принципом: «Ми старовини не рушимо, а новину не вводимо». Отже, початково литовська зверхність була не надто обтяжливою для українських земель. За цих сприятливих умов вони зберігали свою самобутність.

1. До складу яких держав увійшли руcько-українські землі із середини XIV століття?
2. За яких обставин руcько-українські терени потрапили до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?
3. Чому литовцям вдалося заволодіти українськими землями мирним шляхом?

Відлуння минулого

Із «Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі» Мацея Стрийковського про битву на Синіх Водах

«Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим градом з луків, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріятовичами, із самострілів із стрілами наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел. Не змігши довше витримати натиску литви, татари, перелякані, почали тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів…».

1. Проаналізуйте зміст документа та розгляньте схему битви на Синіх Водах. Визначте причини поразки татар у цій битві.

2. Кревська унія 1385 року

Після смерті Ольгерда в 1377 році почалася боротьба за княжий трон, переможцем у якій вийшов син Ольгерда — **Ягайло**. В цей час ускладнилася зовнішньополітична ситуація для Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, а також для Польського королівства. Найбільшою загрозою для них став Тевтонський орден, який панував на Балтійському узбережжі. Окрім того, Литовська держава потерпала від нападів монголів та Московського князівства. Не було спокою і всередині Литви. Князь Ягайло зіштовхнувся з опором своєму княжінню невдоволених родичів на чолі з двоюрідним братом князем Вітовтом.

Великий князь литовський Вітовт. Гравюра XVI століття

Одним зі способів вирішити означені проблеми стало укладення **унії** (союзу) між Литвою і Польщею. Це сталося **14 серпня 1385 року** в місті **Крево** (тепер це територія Республіки Білорусь). Згідно із домовленістю, великий литовський князь Ягайло одружився з польською королівною Ядвігою, прийняв католицизм і був проголошений польським королем Владиславом II. Угода передбачала також приєднання земель Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до Польського королівства та перехід у католицтво всіх нехрещених литовців.

Однак втілити до кінця прийняту угоду тоді не вдалося, бо проти неї виступила частина удільних князів на чолі з племінником Ольгерда князем **Вітовтом**. За Острівською угодою 1392 року, Вітовт став намісником Ягайла в Литві, а з 1395 року йменувався титулом великого литовського князя, прагнув утвердити цілковиту незалежність Великого князівства Литовського від Польського королівства.

1. Хто став на чолі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського після смерті Ольгерда? З якими проблемами він зіштовхнувся?
2. Коли було підписано Кревську унію? Назвіть її умови.
3. Чому Кревську унію не вдалося цілком втілити в життя?

3. Руссько-українські землі за правління князя Вітовта та його наступників

Вітовт правив у Литві впродовж 1392–1430 років. Він зумів зберегти самостійність Великого князівства Литовського, розширив його кордони до Чорного моря, побудував там кілька укріплених фортець, приєднав Смоленську землю. Однак, втрутившись у боротьбу між золотоординськими ханами, литовсько-руське військо зазнало поразки в битві на річці Ворскла в 1399 році. Відтак Вітовт змушений був визнати васальну залежність від Ягайла. Авторитет великого литовського князя значно виріс внаслідок перемоги об'єднаної польсько-литовсько-руської армії над військом Тевтонського ордену в **Грюнвальдській битві 1410 року**. В **1413 році** була укладена Городельська унія — угода між Ягайлом та Вітовтом, яка підтверджувала незалежність Великого князівства Литовського. Задля зміцнення влади Вітовт ліквідував удільні князівства, усунувши від правління князів із династій Рюриковичів і Гедиміновичів, котрі прагнули здійснювати більш самостійну політику. Замість них він поставив правити своїх намісників. Будучи католиком, активно підтримував католицьку віру.

У 1429 році в місті Луцьк, південній столиці князівства, відбувся **з'їзд монархів Європи**, на якому Вітовта мали коронувати. Цим актом він прагнув остаточно закріпити за собою і своїми нащадками суверенітет Великого князівства Литовського. Однак в останній момент коронація не відбулася — ймовірно, через суперечки між Ягайлом і Вітовтом.

Картина Артура Орльонова «З'їзд європейських монархів у Луцьку. 1429 рік»

Після смерті Вітовта в 1430 році розпочалася боротьба за князівський стіл між Свидригайлом Ольгердовичем, котрий негативно ставився до унії Польщі та Литви, і Сигізмундом, братом Вітовта, який підтримував союз із Польщею. В битві під Вількомиром у 1435 році Сигізмунд розгромив військо Свидригайла. Він зайняв великокняжий стіл, а Свидригайло припинив боротьбу за владу. Руські князі не змирилися з поразкою й отруїли Сигізмунда. Новообраний правитель Казимир IV відновив удільні князівства, щоб забезпечити мир у державі. Київським князем став Олександр (Олелько) Володимирович, Свидригайло — удільним князем на Волині. Однак ці поступки були тимчасовими. В **1452 році**, після смерті Свидригайла, було ліквідоване удільне **Волинське князівство**, а в **1471 році**, по смерті останнього київського князя Семена Олельковича, — **Київське князівство**. Сюди були поставлені намісники великого литовського князя. На цей раз автономію українських князівств було ліквідовано остаточно.

1. *Чим означилося правління князя Вітовта?*
2. *Яка подія відбулася в місті Луцьк у 1429 році?*
3. *За яких обставин українські князівства втратили автономію?*

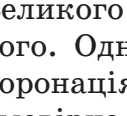

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте карту «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав XIV – початку XVI століття» та дайте розгорнуті відповіді на запитання.

1. *Укажіть на карті держави, до яких входили руські-українські землі в XIV–XVI століттях.*
2. *Віднайдіть на карті руські-українські території, які приєднало Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.*
3. *З'ясуйте, поблизу яких річок відбулися битви з татарами.*

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Створіть ілюстровану схему на тему: «Входження руського-українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського» за напрямками: територія, очільники, політика, битви.

У той час, коли...	*Тоді...*
на теренах України	***у світі***
в Луцьку відбувся з'їзд монархів Європи	під Орлеаном (Франція) в ході Столітньої війни війська, очолювані Жанною д'Арк, перемогли англійців

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/ewI9WH8y або за QR-кодом.

§ 25 РУСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКОГО ТА УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВ, МОЛДОВСЬКОГО ТА МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

Разом із Кліо розгадайте ребус. Висловте припущення, як розшифроване поняття пов'язане з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Руcько-українські землі в Польському королівстві

Після розпаду Волинсько-Галицької держави частина руcько-українських земель відійшла до Польського королівства. Насамперед це **Галичина** і **Західна Волинь**. У 1430-х роках до Польської держави було приєднано **Західне Поділля**.

На ці землі поширили територіально-адміністративний устрій Польського королівства. В **1434 році** Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяноцька, Холмська землі були об'єднані в **Руське воєводство** з центром у **Львові**. На Західній Волині утворили **Белзьке воєводство** з воєводською столицею в місті **Белз**, а на Західному Поділлі — **Подільське воєводство** з центром у місті **Кам'янець** (тепер — Кам'янець-Подільський).

Політика Польського королівства щодо руcько-українських земель значно відрізнялася від литовської. Влада навіть не намагалась порозумітися з місцевою елітою. Утвердилася польська система управління. Вона зосереджувалася виняткова в руках поляків. Окрім того, польські землевласники отримували тут маєтки, а в міста запрошували **німецьких, єврейських, вірменських переселенців**, котрі мали пільги і привілеї. **Частка українського населення зменшувалася.**

1. Які руcько-українські землі потрапили до складу Польського королівства?
2. Назвіть воєводства, створені на руcько-українських теренах у Польському королівстві.
3. Охарактеризуйте політику Польського королівства щодо руcько-українських земель.

Барвограй ідей

Уважно розгляньте герби воєводств, створених на українських землях.

За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, що й чому стало символами воєводств, створених на українських землях.

Герб Подільського воєводства

Герб Руського воєводства

Герб Белзького воєводства

2. Становище руcько-українських територій в Угорському королівстві та Молдовському князівстві

Як ви вже знаєте, ще Русь-Україна вела боротьбу з Угорським королівством за порубіжні землі. Галицький князь Ярослав Осмомисл навіть побудував у Карпатах укріплення для захисту від нападів угорців. Проте наприкінці **XIII століття Угорське королівство** підпорядкувало **Закарпаття**. Його територію поділили на адміністративні одиниці — **комітати**. Їх очолили призначені королем намісники — **жупани**. Землі роздавали угорській знаті, католицьким храмам і руcькому населенню, котре переймало угорську мову, культуру, католицьку віру. Угорські землевласники переселяли в новопридбані маєтки угорських селян. Натомість місцеве населення витісняли в гірські малообжиті райони із суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Водночас у міста запрошували переселенців — італійців, німців, словаків.

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь **Федір Коріятович**, котрий у 1393 році переселився в Закарпаття. Він заснував православний монастир Святого Миколая на Чернечій горі біля міста Мукачево. А його дружина Ольга заклала жіночий монастир неподалік села Підгоряни. Православна віра сприяла збереженню русами рідної мови, культури. В 1526 році османське військо розгромило угорців у

битві під містом Мохач — й Угорське королівство припинило існування. Відтак західна частина Закарпаття ввійшла до Священної Римської імперії, а східна — до Трансільванського князівства.

Землі, розташовані між річкою Дністер і Карпатським хребтом, із численними буковими лісами називали **Буковиною**. В першій половині XIV століття краєм володіли Золота Орда та Угорське королівство. Із **середини XIV століття** Буковина відійшла до **Молдовського князівства**. Її там називали Шипинською землею, а з **XVI століття — Буковиною**. Територію поділили на громади, які очолювали старости. Члени громад спільно користувались орними землями, сіножатями, лісами. Займалися хліборобством і тваринництвом. Найбільшим торгово-ремісничим центром і укріпленою фортецею став **Хотин**. Іншим регіоном у складі Молдовського князівства з кінця **XIV століття** була **Бессарабія,** розташована на схід від Буковини, між річками Прут, Дністер, гирлом Дунаю і Чорним морем. Згодом тут оселилися генуезькі купці. Вони заснували кілька торговельних факторій і міст, зокрема Бендери. Наприкінці XIV століття ці терени зазнали нападів османів. У 1485 році правитель Молдовського князівства — господар — став васалом османського султана.

Картина невідомого художника XVIII століття «Князь Федір Коріятович»

1. Розгляньте уважно портрет князя.
2. Що в одязі вказує на знатність походження особи?

1. З якого століття Угорське королівство підпорядкувало Закарпаття?
2. Що для розвитку Закарпаття зробив Федір Коріятович?
3. До складу якої держави потрапила Буковина в XIV столітті?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Розгляньте уважно світлину. Складіть розповідь з 4–5 речень. Готуючи розповідь, зверніть увагу на мету побудови фортеці, на матеріал, з якого створена споруда, та місце розташування фортеці.

Хотинська фортеця. Світлина

3. Захоплення русько-українських земель Московським князівством

Із середини XIV століття зміцнилося **Московське князівство.** Наприкінці XV століття воно остаточно позбулося залежності від Золотої Орди. Водночас його правителі почали втілювати ідею про поширення влади московського князя на всі землі, які належали раніше Русі-Україні. Початково під владою князя Івана III, котрий почав йменувати себе царем, були об'єднані північноруські землі.

Поступово зростала могутність Московського царства, яке прагнуло до нових завоювань. Не вщухали конфлікти наприкінці XV століття на литовсько-московському порубіжжі. Впродовж 1500–1503 років Московське князівство вело війну з Великим князівством Литовським. Зазнавши поразки, воно визнало приєднання до Московської держави **Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.** Однак місцеве населення вчинило спротив московським військам, за що воєводи «людей багатьох вогню і мечу піддали, а інших повели до полону». Чернігово-Сіверщину було поділено на повіти, очолювані воєводами, які зайняли місце тамтешніх князів.

Під час кампанії 1514 року 80-тисячне московське військо захопило Смоленськ і рушило до міста **Орша** — важливого стратегічного пункту на перетині торговельних шляхів між містами Київ, Мінськ, Вільно і Москва. Назустріч йому вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо, очолюване князем **Костянтином Острозьким. 8 вересня 1514 року** воно перемогло в цій битві московську армію. Одначе перемога не припинила протистояння Великого князівства Литовського та Московської держави за русько-українські землі. Водночас Костянтин Острозький неодноразово організовував захист краю від набігів татар. Війська, які він очолював, здобули перемоги над татарами в битвах під Вишнівцем у 1512 році, Сокалем 1519 року, біля річки Ольшаниця на Київщині в 1527 році. Про нього папський легат Пізоні сказав, що «князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви, а в бою не поступається хоробрістю Ромулу». Водночас Костянтин Острозький став світським покровителем православної церкви і меценатом. За його кошти збудували й реставрували чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Жидичині, Києві, Дубно, Острозі, Дермані.

1. *Яке князівство в XIV столітті претендувало на всі території Русі-України?*
2. *Назвіть руcько-українські землі, що відійшли до Московського князівства на початку XVI століття.*
3. *Яка подія відбулася в 1514 році?*

Барвограй ідей

Розгляньте уважно картину й портрет.

1. Зробіть припущення, як картина й портрет між собою пов'язані.
2. Що в зовнішності князя свідчить про його військову діяльність?
3. Висловте думку, які риси характеру допомогли князю Костянтину Острозькому перемогти в битві.

Фрагмент картини Юрія Нікітіна «Перемога князя Костянтина Острозького в битві під Оршею»

Картина невідомого художника «Портрет Костянтина Острозького»

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку «Інтерв'ю з князем Костянтином Острозьким». Використайте в ній такі слова: великий гетьман литовський, покровитель православної церкви, захисник краю, битва під Вишнівцем, битва під Оршею.

У той час, коли...		*Тоді...*
на теренах України		***у світі***
під Оршею війська, які очолював Костянтин Острозький, перемогли московитів		в Польському королівстві астроном Миколай Коперник провів своє перше спостереження за Сатурном, що згодом дало йому змогу зробити висновок про геліоцентричний принцип побудови Сонячної системи

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/9wI9Rkf7 або за QR-кодом.

§ 26 ДЕРЖАВА ФЕОДОРО. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Разом із Кліо уважно розгляньте світлину й гравюру. Висловте припущення, як представлені зображення пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність припущення.

Генуезька фортеця в Судаку. Світлина

Гравюра з малюнка Афанасія де Палдо «Вигляд на Мангуп-Кале». XIX століття

1. Держава Феодоро

Як ви пам'ятаєте, з XII століття в гірських районах Криму розвивалася держава **Феодоро**. Із письмових джерел дізнаємося, що близько 1362 року князівство Феодоро стало незалежним від Золотої Орди. Проте на його землі зазіхали інші сусіди. Відтак феодорити часто шукали союзників. З цією метою укладали династичні шлюби між представниками мангупського княжого роду та знатними людьми Трапезундської імперії, Волощини, Візантії. Великого значення надавали зміцненню православної віри, яка згуртовувала населення князівства, отож будували нові та відроджували старі храми.

На початку XV століття тут правив князь **Олексій I**, який зміцнив державу. Феодорити змушені були розраховувати на власні сили: розвивали сільськогосподарське виробництво, ремесла, зводили нові та укріплювали вже існуючі фортеці. Тривалий час Феодоро вела боротьбу з генуезькими колоніями за контроль над торгівлею. Метою феодоритів було відвоювання життєво необхідного для них південного узбережжя Криму. Протистояння тривало з перемінним успіхом.

Згодом найбільшою загрозою для Феодоро стали османи, які в 1453 році захопили Константинополь, а затим підпорядкували собі всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. В 1475

році вони встановили контроль над південним узбережжям Кримського півострова. Правителі Феодоро князь Ісаак та його наступник Александр боронили столицю держави Мангуп від завойовників майже пів року. Османи мали значну перевагу, використовували важкі гармати, які руйнували укріплення. Проте здолати Мангуп вдалося хитрістю: османи імітували втечу і виманили захисників із міста. Столиця була підкорена. Родину князя полонили, а його стратили 1476 року в Стамбулі. Після цього Феодоро разом із генуезькими колоніями стали **провінцією Османської імперії.**

1. Яку віру сповідувало населення держави Феодоро?
2. Хто очолив державу Феодоро на початку XV століття?
3. За яких обставин держава Феодоро потрапила в залежність від Османської імперії?

Відлуння минулого

Зі спогадів османського мандрівника Евлія Челебі про фортецю Мангуп

«Ні з якої сторони підійти до фортеці не було можливості, тільки зі сторони воріт. Але тут стоїть 7 веж […] навколо цієї гори нема більш високих вершин, за милістю Божою, на цій горі в трьох місцях є джерела з живою водою… Фортеця оточена лише одним рядом товстих стін. На стінах цієї фортеці, як ні в одної іншої, нема зубців і бійниць. А в деяких місцях над урвищем зовсім нема стін. Вони й непотрібні, тому що гора ніби навмисне була створена могутньою рукою фортеці».

Олександр Ятченко «Місто на горі». Реконструкція

1. Доведіть чи спростуйте думку: фортеця Мангуп була неприступною.
2. Розгляньте реконструкцію. Назвіть 2–3 історичних факти, які можна дізнатися з ілюстрації.

2. Утворення Кримського ханства

Під час монгольського завоювання земель Русі-України під владу монголів потрапив і Крим, де було створено **улус**, підпорядкований **Золотій Орді.** Половці, місцеве тюркомовне населення та монголи, що на той час уже прийняли іслам, започаткували **кримськотатарський етнос.** Кримом вони називали місто **Солхат** («Кирим» у перекладі з татарської означає «рів», «укріплення»), яке стало столицею улусу. Надалі назва «Крим» поширилася на весь півострів.

Різноманітність природних умов Криму дозволяла вирощувати і виробляти все необхідне для проживання на місці та навіть мати надлишки для обміну між регіонами півострова та експортувати. Провідна роль у господарському житті краю належала **скотарству.** Важливим промислом стало **добування солі.** Поширеним заняттям було **садівництво, виноградарство.** Населення причорноморських степів вирощувало **просо** і **ячмінь.** У передгір'ях викопували блакитну глину, яку використовували як мило для обробки вовни. Розвивалися **міста** і **ремесла.** В XIII столітті сюди переселилися вірмени й італійці. Зокрема, генуезькі купці заснували кілька **факторій** — торговельних та військово-адміністративних пунктів. З-поміж них — **Кафу** (сучасну Феодосію), **Чембало** (Балаклаву), **Солдаю** (Судак), **Боспор** (Керч). Вони стали важливими торговими центрами між Сходом і Заходом.

Початок XV століття означився міжусобною боротьбою в Золотій Орді, чим скористалася впливова татарська знать на чолі із Хаджі I Ґераєм. У **1449 році** Хаджі I Ґерай проголосив **незалежність Кримського ханства** від Золотої Орди. Столицею держави стала гірська фортеця **Кирк-Ер (Чуфут-Кале),** а згодом — **Бахчисарай,** що в перекладі з кримськотатарської означає «сад-палац». По смерті Хаджі I Ґерая розпочалася боротьба за спадщину між синами, переможцем у якій став Менґлі I Ґерай. Утім, самостійністю новоутворена держава насолоджувалася недовго. В **1478 році** Кримське ханство визнало васальну залежність від **Османської імперії.** Відтоді його правителі були змушені брати участь у військових походах османського султана, котрий також самостійно призначав та усував підвладних йому ханів. З кінця XV століття почалися перші набіги османів і татар на русько-українські землі. Основними їхніми напрямками стали землі Київщини, Поділля та Галичини. Так, у **1482 році** кримськотатарське військо на чолі з Менґлі I Ґераєм здійснило похід на Київщину, в результаті якого було пограбовано і спалено місто Київ, спустошено довколишні землі. 1500 року татарські загони здійснили похід на Волинь, Брацлавщину і Галичину, знищуючи міста і села та захоплюючи в **ясир** (полон) місцевих жителів. Таких бранців зазвичай продавали в рабство на невільницьких ринках, найбільший із яких був у **Кафі.** Згодом із хлопців виховували

яничарів, піхоту султанського війська; дівчата і жінки потрапляли переважно до гаремів або ж були прислугою, а чоловіків відправляли гребцями на османські судна — галери.

1. Які племена заклали основу кримськотатарського етносу?
2. Чим займалися жителі Криму?
3. Коли було проголошено незалежність Кримського ханства?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте мініатюру й реконструкцію. Опишіть кримськотатарського воїна. Складіть 3–4 речення, використовуючи такі слова: зброя, обладунки, кіннота.

«Кримськотатарське військо в битві під містом Сігетваром». Османська мініатюра

Знатний кримськотатарський воїн XVI століття. Реконструкція

Відлуння минулого

З історичних записок-мемуарів «Про нрави татар, литовців і московитян» Михайла Литвина про звичаї татар

«Ці варвари знають, що ні для одного народу немає нічого вартіснішого над хоробрість і воєнну дисципліну та що хоробрість добувають тим, що звикають до недостач; вони цураються розніження й розкоші та змалку приготовляються до воєнного діла, живучи суворим життям та звикаючи до їзди верхи. Вони сидять на коні від малого й не перестають їздити до немічної старості».

1. Які риси характеру розвивали у своїх дітях татари?
2. Як татари виховували зі своїх дітей воїнів?

3. Суспільний устрій. Розвиток культури

За формою правління Кримське ханство — **монархія,** на чолі якої стояв хан, котрий володів частиною землі й міг передати її у спадок. До місцевої знаті входили: беї (князі) — очільники татарських родів; темники (воєначальники) — керівники військом; мурзи — привілейовані члени інших родів. Владу хана обмежував курултай — з'їзд найвпливовіших у державі родів. Найважливіші справи вирішував диван — державна рада. Основною релігією був **іслам**. Главу мусульманського духовенства називали муфтієм. Він представляв водночас і судову владу. **Населення** було **особисто вільним,** однак сплачувало податки і виконувало певні повинності. Особливо поширеною була військова повинність через доволі часті воєнні дії. Кримські татари зберігали рівноправні стосунки між людьми незалежно від походження, мови, віри, релігії, цінували свободу. Ханськими дорадниками, воєначальниками, казначеями часто були «чужинці» — християни, іудеї. **Міста** мали **самоуправління**, **землею** володіли ті, хто її обробляв. Ліси, води, мисливські угіддя були спільною власністю.

Культуру Кримського ханства творили всі народи, котрі жили в цій державі. Безперечно, вона, як і її населення, була неоднорідною. Формувалася **кримськотатарська мова**. Література Кримського ханату розвивалася під впливом перських і османських взірців. Зачинателем кримськотатарської літератури був **Махмуд Киримли**, автор поеми «Юсуф і Зулейка». З прийняттям ісламу виникла **світська палацова поезія**, яку вирізняли пишномовність, повчальні сюжети. Її авторами були хани та аристократи, починаючи від Менґлі I Ґерая. Усна народна творчість — казки, легенди, пісні, прислів'я, поеми — мала переважно кримські сюжети. Центром розвитку культури греків, євреїв, караїмів, вірмен було місто Кафа.

Архітектура краю представлена фортецями, палацами, мечетями, мавзолеями. До нашого часу їх збереглося небагато. Із фортець найбільш значними є **Арабатська** (поблизу села Кам'янське), **Генуезька** (місто Судак) та фортеця **Ор-Капу** (місто Перекоп). На території фортець зазвичай споруджували

мечеті, які ставали центрами релігійного і культурного життя. До сьогодні збереглися **мечеть Бейбарса, мечеть хана Узбека з медресе** в місті **Чуфут-Кале.** Оригінальними архітектурними пам'ятками є мавзолеї. З-поміж них — мавзолей **Дюрбе Джаніке Ханим,** збудований у XV столітті за наказом хана Тохтамиша в пам'ять про його дочку Джаніке Ханим. Найвідомішою архітектурною пам'яткою всесвітнього значення є **ханський палац** у **Бахчисараї,** єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури, родова резиденція правителів Кримського ханства — династії Ґераїв.

1. Поясніть значення термінів: «беї», «темники», «мурзи», «курултай», «диван», «муфтій».
2. Якими рисами вирізнявся розвиток літератури кримчан?
3. Назвіть архітектурні пам'ятки кримчан, які збереглися до наших днів.

Барвограй ідей

Попрацюйте в групах. Разом із Кліо розгляньте світлину. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся про час побудови, архітектора, тип будівлі, головну ідею будівництва. Отриманою інформацією поділіться у класі.

Ханський палац у Бахчисараї. Світлина

У той час, коли... на теренах України		***Тоді... у світі***
було проголошено незалежність Кримського ханства		у Візантії на престол зійшов Костянтин XI Драгаш, останній візантійський імператор

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Уявіть, що ви — працівники Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника. Створіть рекламний буклет на тему: «Визначні пам'ятки Кримського ханства».

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/awI9ALWo або за QR-кодом.

§ 27 СУСПІЛЬНЕ І ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ РУСІ-УКРАЇНИ В XIV–XV СТОЛІТТЯХ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що на них відображено? Висловте припущення, як ілюстрації пов'язані з темою уроку. Своє припущення перевірте в кінці уроку.

Панорама міста Львова XV століття. Гравюра

Будівництво панського фільварку. Гравюра

1. Зміни в суспільному житті

У XIV–XV століттях руссько-українські землі перебували у складі кількох держав. Природно, що таке становище вплинуло на суспільне життя. В цей час виникають **стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права й обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і привілеями.** Спочатку правові відмінності між ними не були чітко визначені, і люди могли переходити з одного стану до іншого. Однак згодом цей поділ став спадковим. Основними станами на руссько-українських теренах були **шляхта, духівництво, селяни** і **містяни.** Розглянемо тепер, які риси вирізняли кожен із них.

Шляхетський стан почав формуватися з другої половини XIV століття. Він складався із кількох груп — **князів, панів, бояр, зем'ян.** Визначальну роль відігравали князі, котрі походили з династій Рюриковичів і Гедиміновичів: Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські, Заславські. До князівської верстви не давали доступ ні багатство, ні високі посади. Князем вважався лише син князя, тобто діяв принцип: «Князем не стають, а народжуються». Вони вирішували різноманітні питання:

взаємини з місцевою владою, збереження й примноження власних володінь, розв'язання конфліктів, а також мали право виступати у військові походи зі своїми загонами під власними гербами. Нижчу «сходинку» займали пани, яких вирізняла давність роду, спадкове землеволодіння й певні привілеї. Основним заняттям бояр і зем'ян — найчисельніших груп шляхетського стану — була служба у представників вищої шляхти. Їхні будні проходили у виконанні різних доручень, військових виправах, веденні господарства, а також час від часу в розвагах. До привілейованого стану належало **духівництво.** В XV столітті авторитет православної церкви був досить високим, але поступове поширення католицизму призвело до послаблення позиції православних на руських землях. Згідно з Городельською унією 1413 року, займати вищі урядові посади в державі могли лише католики.

Картина невідомого художника «Шляхтич Станіслав Антоній Щука»

1. Уважно розгляньте картину.
2. Які елементи одягу вказують на шляхетне походження Станіслава Антонія Щуки?

Найчисленнішим станом були **селяни.** Вони жили **громадами.** Спільно володіли лісами, випасами, орними угіддями. Очільників громад називали отаманами, або тіунами, чи десятниками. Існував **сільський сход — копа.** Тут розглядали спірні питання, судові справи, вели слідство і виносили вирок. Селяни були особисто вільними і поділялися на такі групи: **слуги, селяни-данники, тяглі, челядь.** Більшість слуг відбували військову повинність. Тяглі селяни обробляли землю шляхтича своїм реманентом, робочою худобою, а данники сплачували данину переважно грошима чи натурою. Челядь — працівники господарського двору — цілком залежали від свого власника. У XV столітті в житті селян відбулися зміни, пов'язані з обмеженням їхньої особистої свободи. З 1435 року в Галичині селянин міг піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому викуп. А на руських землях у складі Великого князівства Литовського з 1447 року діяв привілей короля Казимира IV, який заборонив шляхтичам приймати біглих селян. У **1490–1491 роках** Снятин, Коломию, Галич охопило повстання під проводом селянина на прізвисько Муха. Битву проти польсько-литовського війська біля міста Рогатин селяни програли і відступили до Молдови. В **1491–1492 роках** повстання, очолюване **Андрієм Борулею,** теж було невдалим. Ватажка повстання видали польській шляхті, й він помер у в'язниці міста Краків.

1. Назвіть основні стани українського суспільства в XIV–XV століттях.
2. На які групи поділявся шляхетський стан, чим вони відрізнялись одна від одної?
3. Який суспільний стан був найчисленнішим? Із яких груп він складався?

Відлуння минулого

Із Городельської унії 1413 року про посилення впливу католицької віри

«Урядниками призначаються лише католицької віри і до ради нашої допускаються, тому що часто різниця у вірах приводить до різниці в умах… Свободами, привілеями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, які є шануватели християнської релігії, Римській церкві підвладні…».

Акт Городельської унії 1413 року. Світлина

1. Кого призначали на урядові посади?
2. Як цей закон обмежував права української православної шляхти?

Відлуння минулого

Із листа польського короля Казимира IV молдовському послу про селянське повстання під проводом Мухи

«Із Молдови прийшли вмілі, вправні у військовій справі загони і несподівано вдерлися в маєтки його світлості… І самі укріплення, і багато маєтку нашого спалили, і багато других жорстокостей, а також убивств наших підданих — купців, місцевих уродженців, так і інших — здійснили. Ми точно повідомлені, що вони із собою забрали різну добичу: коней, людей, худобу».

Картина Михайла Ткаченка «Народний полководець Муха»

1. Попрацюйте в парах. Яку історичну інформацію ми можемо дізнатися з документа і картини?

2. Сільське господарство

Основою сільського господарства на руcько-українських землях було **хліборобство**. В різних місцевостях воно розвивалося неоднаково. В Галичині, на Волині, Поділлі, Київщині переважало трипілля, а на Поліссі — двопільна і перелогова системи обробітку землі. Основною культурою залишалося жито, але поширювалися посіви пшениці та ячменю. Головними технічними культурами, як і раніше, були льон, коноплі, хміль. Поступово вдосконалювалися знаряддя праці. В господарствах шляхти, поряд із сохою, почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Окрім хліборобства, розвивали **тваринництво**, **городництво**, **садівництво**, **бджільництво**. Не втрачали свого значення **мисливство**, **рибальство**, **збиральництво**. У селянському господарстві значну роль відігравали різноманітні промисли. Селяни виготовляли сукно і полотно, гончарний посуд, металеві та дерев'яні предмети для господарського вжитку.

В економіці переважало **натуральне господарство**. Торгівля з іншими країнами була слабо розвинена. Двір шляхтича складався з будинку, житла для челяді, господарських будівель. До нього прилягали орні землі, сіножаті, пасовища, села із селянами. В такому дворі виробляли все необхідне для внутрішнього споживання. Певні зміни в господарстві відбулися з початком Великих географічних відкриттів.

Шляхта почала створювати **фільварки** — багатогалузеві господарства, орієнтовані на ринок. Їхня поява була зумовлена зростанням попиту на продукти харчування, насамперед зерно і м'ясо, як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Це сприяло збільшенню їхніх обсягів на продаж. Таку продукцію експортували до Нідерландів, Франції, Англії переважно через Балтійське море. Водночас на Поділлі, розташованому далеко від торговельних шляхів, випасали великі стада худоби, а потім переганяли їх на продаж до Південної Німеччини чи Італії.

1. Що було основою сільського господарства на руcько-українських землях?
2. Яким було господарство шляхетського двору?
3. Поясніть значення терміна «фільварок».

3. Міська економіка. Магдебурзьке право

В означений період зростали і розвивалися **міста**, особливо на теперішніх західноукраїнських землях. Найбільшим був Львів. Тут проживало понад десять тисяч мешканців. Із-поміж інших міст виділялися Кам'янець, Луцьк, Острог. Населення сплачувало податки, виконувало різні повинності. Повноправними вважали містян, котрі володіли будинками в межах міста і мали відповідний статус. Його можна було отримати спадково, за особливі заслуги, купівлю будинку й землі, одруження. Містян поділяли на три основні групи: **патриціат** (заможні купці, лихварі, міські урядники); **поспільство** — середній, найчисленніший прошарок (ремісники, крамарі, особи, що займалися промислами); **бідноту**, **плебс** (наймити, жебраки). Міста були **державними** і **приватновласницькими**. Із XIV століття в них поширилося **магдебурзьке право** — німецьке міське право, за яким міста звільняли від управління і суду приватних власників або державних урядників. Мешканці міст були особисто вільними людьми. Вони сплачували податки до державної скарбниці та виконували повинності на користь міста, з ремонту шляхів, укріплень та іншої загальноміської власності. Першим отримало магдебурзьке право місто Сянок у 1339 році. Згодом — Львів, Кам'янець (тепер — Кам'янець-Подільський), Луцьк, Київ. Більшість тогочасних міст мали магдебурзьке право. Проте його функціонування в руcько-українських землях іноді мало обмежений характер. До прикладу, часто зберігалися окремі елементи залежності від власників міст; іноді війти не обирались, а призначалися князем, королем або власником міста. Водночас запровадження магдебурзького права надавало містам самоврядування, що сприяло їхньому розвитку.

Організація самоврядування в українських містах, що мали магдебурзьке право

Заможні містяни — цехові майстри, купці, ремісники	
обирали	
Магістрат — орган міського самоврядування, що здійснював управління містом, складався з двох колегій	
Лава — суд у кримінальних справах, членів якого називали лавниками	**Рада — адміністративний орган і суд у цивільних справах, членами якого були райці**
Війт очолював лаву. Його посада була спадковою або наданою персонально	**Бургомістр почергово обирався з райців для керівництва радою**

Міську економіку представляли **ремесла** і **торгівля.** Ремісники об'єднувалися в корпоративні організації — **цехи.** Керували цехами цехмістри. Серед їхніх повноважень було представництво інтересів цеху перед органами міської влади, власниками міст, державними органами. Вони контролювали дотримання порядку в цехах, фінансовий стан, якість виготовленої продукції, порядок обрання майстрів. Кожен цех мав свій герб. Тих ремісників, котрі не входили до цеху, називали партачами (від латинського слова «осторонь»). З-поміж ремесел особливого розвитку набуло деревообробне, чинбарне, ковальське, зброярне, гончарне. У виробництві товарів майстрам допомагали підмайстри й учні. За виручені від продажу товару кошти ремісники утримували свої сім'ї, закуповували необхідні для роботи матеріали. В економіці важливу роль відігравав видобуток солі, який здійснювали в Галичині та з причорноморських озер і лиманів.

Розвивалася **внутрішня** і **зовнішня** торгівля. Вона проходила на ярмарках, що відбувалися кілька разів на рік у великих містах; торгах, які збиралися кілька разів на тиждень; щоденній торгівлі в міських крамницях. Активно розвивалася міжнародна торгівля, особливо в Галичині, на Поділлі, Волині, де пролягали основні торговельні шляхи між Європою і Сходом. Із руського-українських земель на захід везли віск, мед, зерно, худобу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, залізо, папір, зброю, тканини (оксамит, сукно, атлас). Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець. Отже, упродовж XIV–XV століть на руського-українських землях відбулися позитивні зрушення в економіці, які сприяли господарському піднесенню.

1. Поясніть значення термінів: «магдебурзьке право», «магістрат».
2. Які заняття представляли міську економіку?
3. Що продавало й що купувало населення руського-українських земель, ведучи міжнародну торгівлю?

Відлуння минулого

Із привілею польського короля Казимира III про надання місту Львову самоврядування

«Нарешті звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсуддів і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоби перед ним або будь-ким серед них у великих і малих справах містяни не відповідали, а тільки — перед своїм війтом, а війт — перед нами, або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки при умові, що [війт] відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом».

1. Поміркуйте, які положення документа вказують на отримання містом Львовом самоврядування.

Лабіринт часу

Кліо в архівах Львова натрапила на цікаву інформацію й дізналася, що 17 червня 1356 р. Казимир III надав Львову магдебурзьке право. Ця інформація наштовхнула Кліо на думку: а скільки часу пройшло від заснування міста до отримання ним магдебурзького права? Допоможіть Кліо з'ясувати це.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Попрацюйте в парах і складіть діалог між представником короля та жителями міста про можливості, які надавало магдебурзьке право містянам.

Мирослав Гаталевич «Вручення привілею місту Галичу на магдебурзькому праві 1367 року». Гравюра

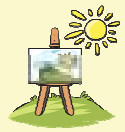

Галявина творчості

Уявіть, що ви — мешканець Русі-України в період XIV–XV століть.

Напишіть твір від імені шляхтича, селянина чи містянина на тему: «Один день із мого життя» за планом: а) житло; б) зовнішній вигляд; в) заняття. Свою розповідь доповніть малюнком або фотоколажем.

У той час, коли... на теренах України	***Тоді... у світі***
було придушене повстання під проводом Андрія Борулі	на Піренеях завершився процес Реконкісти — відвоювання Піренейського півострова в арабів

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/NwI9YQ3w або за QR-кодом.

§ 28

КУЛЬТУРА РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIV–XV СТОЛІТЬ

Разом із Кліо уважно розгляньте світлини. Висловте припущення, як представлені зображення пов'язані з темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність припущення.

Покровська церква в селі Сутківці (тепер — Хмельниччина). Світлина

Фреска з Вірменського собору у Львові. Світлина

1. Особливості розвитку культури. Освіта. Наукові знання

Культура руського-українських земель XIV–XV століть успадкувала традиції культурних надбань минулого і розвивалася під впливом нових віянь. Її зміст визначали насамперед **господарські**, **суспільні** і **політичні відносини**. Вона формувалася в умовах відсутності власної держави і роз'єднаності руського-українських земель, які входили до кількох країн. Умови розвитку культури в них були різними. Попри негативний вплив такого становища, позитивною рисою стало проникнення **ідей гуманізму**, **відродження**. Руси-українці змогли навчатися в європейських університетах, долучившись тим самим до загальноєвропейського освітнього простору. Свій внесок у розвиток культури зробили іноземці, котрі проживали в той час на теренах сучасної України. Руйнівний вплив на культуру чинили набіги османів і татар, котрі нищили не лише культурні надбання, а й головне — людей, що їх створювали. Водночас небезпека призвела до вдосконалення будівництва оборонних споруд, розвитку воєнного мистецтва.

Чільне місце в розвитку культури займала освіта. **Школи** виникали при церквах, монастирях, приватних маєтках. У них навчалися діти не лише землевласників, але й селян, ремісників, містян. Заможні люди наймали вчителів для домашньої освіти. **Підручниками** зазвичай були **церковні книги**, а вчителями — **дяки**. Навчали дітей письма, арифметики, молитов, співу. Наприкінці XIV століття створили школи при католицьких монастирях, у яких вивчали **латинську мову**. В той час вона була мовою **науки** і давала можливість здобувати освіту в європейських університетах. Наприкінці XV століття виникло **книгодрукування церковнослов'янською мовою**. Першодрукарем став німець **Швайпольт Фіоль**, котрий у **1491 році** в місті Краків видрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Постна», «Тріодь Квітна». Проте більшість книжок і надалі були рукописними. Окрім церковної, поширювалася **світська література**, зокрема збірник «Ізмарагд», який містив повчання про книжну мудрість, повагу до вчителів, доброчинність і гріхи. Популярними стали перекладені повісті про Троянську війну, Александра Македонського. Представником європейського літературного стилю вважають мислителя-гуманіста поета **Павла Русина.**

Розвивалися **наукові знання**. Першим відомим із русів-українців доктором медицини і філософії, ученим-астрономом був **Юрій Котермак (Дрогобич)**, автор трактатів, віршованих промов і послань до Папи Римського, а також друкованої книги **«Прогностична оцінка поточного 1483 року»**. Всі вони написані латиною, проте незмінним був підпис: «Юрій із Дрогобича, русин». Упродовж 1491–1492 років учений був ректором Болонського університету. Історичні знання отримували із літописів. До старих центрів літописання додалися нові: Холм, Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів. Найвизначнішими є **«Короткий Київський літопис»**, що оповідав про події 1491–1515 років, та **«Волинський короткий літопис»**, який охоплював події від 862 до 1500 року.

1. Що впливало на розвиток культури в XIV–XV століттях?
2. Хто започаткував книгодрукування церковнослов'янською мовою?
3. Ким був Юрій Котермак (Дрогобич)?

Відлуння минулого

Вірш Павла Русина про Лемківщину

Здрастуй, мій краю! Ти милий владиці зористого неба!
Здрастуй, о земле, ущерть повна багатства й добра!

Здрастуй, мій краю, що страх ти наводиш на знать гордовиту!
Здрастуй, о земле моя, мила для вчених людей!
Ти самостійно, без інших земель, можеш жити привільно,
Знов же без тебе прожить жодна не зможе земля.
Завжди я прагнув побачить тебе, дорогу свою матір,
Завжди про долю твою вдень і вночі турбувавсь.
Зараз спішу, годувальнице мила, до тебе вернутись,
Довго не бачив тебе, о найдорожча моя!

1. Користуючись інтернет-ресурсами, випишіть три цікаві факти про життя Павла Русина.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте уважно гравюру та поштову марку, визначте, що / кого на них зображено. Проведіть мінідослідження, використовуючи інтернет-ресурси, та з'ясуйте, як ці зображення пов'язані між собою. Знайдіть і запишіть у зошит 3–4 історичні факти про Юрія Котермака.

Друкарський верстат XV століття. Гравюра

Юрій Котермак. Поштова марка. Художник Олексій Штанко

2. Архітектура й містобудування. Образотворче мистецтво

Прикметною ознакою архітектури XIV–XV століть стала **забудова міст.** Зберігались архітектурні традиції Київської держави. Однак із поширенням магдебурзького права у плануванні руссько-українських міст з'явилися нові риси, що були типовими для Західної Європи. Їх привносили колоністи. Міста на руссько-українських теренах були поліетнічними. В центрі міста розташовували **прямокутну ринкову площу,** на якій зводили міську ратушу, торгові лавки. Від центральної площі відходили вулиці зі щільною забудовою, де будинок був власністю родини. Тут жили, мали крамницю, ремісниче виробництво та займалися торгівлею. Поряд із площею зводили **культові споруди.** Крім православних храмів, будували католицькі костьоли у Львові, Кам'янці, Рогатині. Були споруджені Вірменський собор у Львові, єврейські синагоги, кірхи, приміщення католицьких монастирських орденів бернардинців, домініканців, францисканців.

Барвограй ідей

Разом із Кліо уважно розгляньте світлини. Об'єднайтеся в чотири групи. Використовуючи інтернет-джерела, дізнайтеся про зображені споруди детальніше (час і місце створення, архітектурний стиль, мету побудови).

Вірменський собор у Львові. Світлина

Кам'янецька фортеця. Світлина

В'їзна вежа Луцького замку. Світлина

Замок Паланок у Мукачеві. Світлина

Упродовж XIV–XV століть на руcько-українських землях зросло будівництво **оборонних укріплень.** Дерев'яні замки звели в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах. До прикладу, київський замок, збудований на Замковій горі великим литовським князем Ольгердом, витримав облогу монгольських військ хана Едигея в 1416 році. Оборонні укріплення зводили і з каменю, прикладами яких є **Луцький замок, фортеця** у **Кам'янці, замок Паланок** у **Мукачеві, Хотинська фортеця.** Міцними оборонними стінами обмуровували церкви і монастирі. До прикладу, такими були **Успенська церква** в селі **Зимне** на **Волині, Богоявленська церква** в **Острозі, Покровська церква** в **селі Сутківці** (тепер — **Хмельниччина**). Постійні набіги османів і татар на руські-українські землі, використання в боях вогнепальної зброї й нових способів ведення воєнних дій спричинили зросту потребу в таких укріпленнях. Найбільше їх постало на Волині і Поділлі.

В образотворчому мистецтві тієї доби поширеними видами були фрески, іконопис, книжкова мініатюра. З-поміж відомих фресок, що збереглися до сьогодення, варто виділити розписи **Вірменського собору** у **Львові, каплиці** в селі **Горяни** біля міста **Ужгород, Бакотського монастиря.** Історія зберегла для нас імена відомих тогочасних майстрів розпису: Гайля із Перемишля, Андрія Русина зі Львова, Германа із Самбора. **Іконописними** центрами були **Київ, Перемишль, Луцьк, Львів.** В іконах з'явилися зображення рослин, предметів побуту. З XV століття поширились ікони, написані на дошках. Зразками тогочасного іконопису є ікона **Богородиці з пророками** з церкви в селі **Підгірці** (на **Львівщині**), **Богородиця Одигітрія** з **Луцька.** **Книжкову мініатюру** тієї доби яскраво ілюструє **Київський Псалтир,** створений **1397 року** в Києво-Печерській лаврі. В ньому вміщено понад три сотні ілюстрацій.

1. Визначте прикметну ознаку в архітектурі XIV–XV століть.
2. Наведіть приклади оборонних споруд XIV–XV століть.
3. Назвіть мистецькі твори XIV–XV століть, які збереглися до наших днів.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте світлину та ікону. Попрацюйте в парах.

1. З якою метою були створені зображувані пам'ятки мистецтва?
2. Який вид мистецтва вони представляють?

3. Яку гаму кольорів використали автори при створенні мистецьких творів?

Сторінка Київського Псалтиря. Світлина

Ікона Богородиці з пророками з церкви в селі Підгірці

3. Церковне життя

На розвитку культури позначилася специфічна ситуація в **релігійній сфері,** що склалася на руcько-українських теренах у XIV–XV століттях. Тут здавна мирно співіснували представники різних вірувань. Проте входження руcько-українських земель до держав із різним віросповіданням неоднозначно відобразилося на релігійному житті цих теренів.

Складний період переживала **православна церква.** Після монгольського завоювання Русі-України резиденція **київських митрополитів** залишилася в місті **Києві.** Однак, фактично з кінця XIII століття вони перебралися в місто Володимир-на-Клязьмі, а потім — у Москву. Церковні парафії, підпорядковані Київській митрополії, були розділені між Великим князівством Литовським та Московським князівством. Боротьба обох держав за зверхність у церковній сфері призвела до розколу Київської митрополії. Відтак у **1458 році** її поділили на дві — з центрами в Києві і Москві. В самій православній церкві сталися негативні

зміни: падав авторитет духовенства, знизився його освітній та культурний рівень.

Водночас за підтримки польського уряду та Папи Римського посилився вплив **католицизму**. Було засновано кілька єпископств. Активізували діяльність чернечі ордени, пропагуючи переваги католицизму. І хоча польські королі й великі литовські князі в релігійному питанні проводили поміркована політику, у щоденному житті католицьке духовенство і місцева влада утискали православну церкву, її священників і вірян. Вищі державні посади здебільшого могли займати католики.

1. Які обставини впливали на релігійне життя русів-українців у XIV–XV століттях?
2. Чому православна церква переживала складний період?
3. Як проявлявся вплив католицизму на життя русів-українців?

Лабіринт часу

Історія Київської митрополії сягає часів князя Володимира Великого і починає свій історичний відлік від хрещення Русі-України. У 1458 році Москва самовільно обрала митрополитом на Київську кафедру Іону, що стало причиною розколу Київської митрополії на дві — з центрами в Києві і Москві. Разом із Кліо здійсніть обчислення та з'ясуйте, скільки років минуло від заснування Київської митрополії до її насильницького розколу.

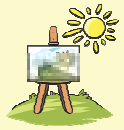

Галявина творчості

Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Культура русько-українських земель XIV–XV століть».

У той час, коли...		***Тоді...***
на теренах України		***у світі***
в Києві був створений Київський Псалтир		у шведському місті Кальмар було проголошено королем Данії, Швеції, Норвегії Еріка Померанського

Перевірте себе, зайшовши за покликанням https://cutt.ly/reedlrj1 або за QR-кодом.

§ 29 КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ

Практична робота № 5

Мета. На основі доступних джерел скласти історичний портрет Костянтина Івановича Острозького. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з ілюстраціями та біографією князя Костянтина Острозького.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи: перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Озвучте результати своїх напрацювань.

Завдання 3. Складіть розповідь про князя Костянтина Острозького, відповідно до алгоритму історичного портрета, й запишіть його в зошит.

Князь Костянтин Острозький

Портрет невідомого автора «Костянтин Іванович Острозький»

Роки життя: близько 1460–1530.
Династія: Острозьких.
Внутрішня політика: володів 91 містом, містечком і селом, такими як: Дорогобуж, Городок, Здолбунів, Луцьк, Острог, Дубно, Рівне, Світязь, Турів, Ярослав. Іноземці називали його володіння «Країною князя Острозького». Організував будівництво оборонної лінії на південних кордонах Великого князівства Литовського. За перемогу біля міста Очаків над військом хана Мехмет-Ґерая, 1497 року отримав посаду великого гетьмана литовського — головнокомандувача військами. Займав вищі державні посади попри існуючу заборону для православних. Мав право запечатувати документи червоним воском, як це робили польські королі. Костянтин Острозький був одним із найзаможніших людей Великого князівства Литовського. Він став світським покровителем православної церкви. За його кошти збудували й реставрували чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Жидичині, Києві, Дубно, Острозі, Дермані. Князь вважався одним із найщедріших меценатів Києво-Печерського монастиря.

Зовнішня політика: організовував захист краю від набігів татар. Війська, які очолював князь, здобули перемогу над татарами в битвах під Вишнівцем (1512 рік), під Сокалем (1519 рік), біля річки Ольшаниця на Київщині (1527 рік). Керував польсько-литовськими військами в московсько-литовських війнах у 1500–1503 роках.

Вшанування пам'яті: на замовлення його сина Василя-Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври над похованням у 1579 році був встановлений надгробний мармуровий пам'ятник. Його іменем названо вулиці в містах Києві, Дніпрі, Тернополі.

Князя Костянтина Острозького називали чоловіком святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності. Сучасники порівнювали його з карфагенським полководцем Ганнібалом.

1. Оберіть із рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Костянтина Острозького. Поясніть свій вибір.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?
   - Де і коли він народився?
   - Де і в яких умовах жив?
2. Особисті якості й риси характеру.
   - Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
   - Як особисті якості впливали на його діяльність?
3. Діяльність історичної постаті.
   - Охарактеризуйте основні справи його життя.
   - Які успіхи й невдачі були в його справах?
   - Хто був його друзями, а хто — ворогами, чому?
   - Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча? Свою позицію обґрунтуйте й підтвердьте цитатами з документів.

Детальніше про…
титули князя Костянтина Острозького

Великий гетьман литовський (1497–1500 роки, 1507–1530 роки), староста брацлавський, звенигородський і вінницький (1497 рік), луцький староста та маршалок землі Волинської (1507–1530 роки), каштелян віленський (1513 рік) і троцький (1522 рік), князь.

1. Які посади обіймав князь Костянтин Острозький за своє життя?
2. Про які якості характеру це свідчило?

Із «Волинського літопису»
про битву під Оршею

Фрагмент картини невідомого художника XVI століття «Битва під Оршею»

«Гетьман на коні був у середині бою, і вів за собою жовнірів: «Це наша звитяга і нас чекає тріумф! Вже ворог слабіє! Браття милі, будьте мужніми! Нехай кожен наповниться духом проти ворога. Сам Бог стоїть за нас! За мною сміливіше наступайте! А в мужності згадайте славних батьків! Ось я перед вами свою голову ставлю! Першим на неприятеля свою шаблю підіймаю!» Тоді Чєляднін кинув підкріплення. Відчувши, що настає критичний момент, Острозький вдався до воєнних хитрощів. Він дав знак імітувати відступ, московська кіннота погналася за «втікачами», прагнучи скинути їх у Дніпро. Проте «втікачі» навели московитів на свою засідку. З прибережної гущавини гримнула артилерія, а «втікачі» розвернулися на 180 градусів і разом з підкріпленням, яке було в засідці, ринули на ворога, спантеличеного таким розвитком ситуації».

1. Пригадайте, між ким і коли відбувалася битва під Оршею.
2. Які особисті якості характеру проявив гетьман під час битви?
3. Хто здобув перемогу в битві під Оршею?

Із «Волинського літопису»
про значення діяльності князя Костянтина Острозького

«А гетьману його, видатному князю Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже багато здоров'я і щастя на майбутнє, щоб як нині побив рать московську, щоб так побивав рать татарську, проливаючи їх кров бусурманську».

1. За які справи літописець возвеличує князя?

Із «Літопису Рачинського»
про битву під Вишнівцем (на Лопушній)

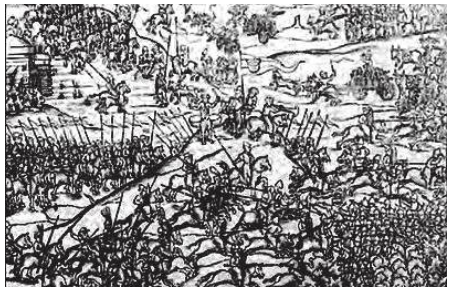

Дереворит XVI століття «Битва під Вишнівцем (на Лопушній)»

«Велика татарська орда на чолі з трьома синами хана пройшла смерчем через Волинь і дісталася Львова. Вона велику частину Русі сплюндрувала… Розділені на дві частини татари зосередилися в районі Кузьмина на

Волині та під Бузьком поблизу Львова. Зведене польсько-литовське військо на чолі з Костянтином Острозьким, Миколою Каменецьким (коронний гетьман) та Станіславом Лянцкоронським (очолив посполите рушення) змогло зорганізуватися не так швидко, тому виступило проти татар, коли вони вже поверталися з награбованим майном до Криму. Вирішальна битва відбулася під Вишнівцем, на річці Лопушній, 28 квітня 1512 року, де Острозький командував правим флангом і своєю кмітливістю та особистою відвагою посприяв здобуттю перемоги».

1. Між ким відбувалася битва?
2. Яку роль у цій битві відіграв Костянтин Острозький?

Уривок із листа королівського секретаря (Сигізмунда I)
Йодока Людвіга Деція своєму товаришу
з Нюрнберга Вільгельму Вейдольту
про боротьбу Костянтина Острозького
з татарами в битві під Ольшаницею

«…26 січня 1527 року в суботу надвечір військо під командуванням Острозького підійшло до татарського табору. Татари намагалися спровокувати суперника на дії, переганяючи табуни коней і демонструючи якісь тактичні заходи. Бойові дії розпочали військові підрозділи Костянтина Острозького в нічний час. Пара, що піднімалася з коней, створила ефект туману для татар, в якому вони виявилися відрізаними від становиськ своїх коней. Тимчасом князь Костянтин на чолі п'ятитисячного кінного загону вдарив у місце розташування юного хана (Малай Ґєрая, сина Саадат Ґєрая) зі своїми мурзами. Оточені татари, на маючи змоги втекти, билися на смерть, і більшість з них полягли на полі бою. Інші частини, що не потрапили до оточення, намагалися організовано відступити, але це не дуже виходило».

1. Обрахуйте, скільки було років Костянтину Острозькому під час цієї битви.
2. Між ким відбувалася битва?
3. Які якості характеру Костянтина Острозького проявилися в описаній битві?

Уривок із листа італійця Джованні Валентино
до герцога Мантуї Федеріко Гонзаги
про особистість князя Острозького

«Був той муж так цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а його королівська милість шанував його понад усіх. Переможець у 64 значних битвах, […] такий побожний у своїй вірі грецькій, що його руси вважали за святого».

1. Про які риси характеру Костянтина Острозького можна дізнатися з уривка?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: «РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ XIV–XV СТОЛІТЬ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО»

Любі діти! Ви успішно разом із Кліо опанували п'ятий розділ. Богиню історії заінтригували події минувшини, й вона вирішила здійснити мандрівку в часі та побувати в тому періоді, коли наші предки потрапили під зверхність іноземних держав та, незважаючи на роз'єднаність українських земель, змогли зберегти свою самобутність. До подорожі Кліо запрошує і вас. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Отож успіхів вам!

Зупинка 1. «Територіальна». https://cutt.ly/NeedlVmE

Допоможіть Кліо встановити відповідність між руськими українськими землями і державами, до яких вони відійшли у XIV – на початку XVI століття.

Київщина, Переяславщина, Східне Поділля, Волинь	Угорське королівство
Галичина, Белзщина, Західне Поділля	Велике князівство Литовське
Закарпаття	Московське князівство
Чернігово-Сіверщина	Молдовське князівство
Буковина	Польське королівство

Зупинка 2. «Архітектурна». https://cutt.ly/LeedzH7b

Розгляньте зображення пам'яток архітектури.
Допоможіть Кліо з'ясувати, де вони були збудовані.

А Судак
Б Львів
В Мукачево
Г Сутківці

Зупинка 3. «Життєписна». https://cutt.ly/0wI3exyu

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Костянтина Острозького, в іншу — князя Вітовта.

Зупинка 4. «Кмітлива». https://cutt.ly/wwI3e1mF

Допоможіть Кліо правильно відповісти на запитання вікторини «Руські землі у складі східноєвропейських держав XIV–XV століть. Кримське ханство» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Багатогалузеве господарство, орієнтоване на ринок (9 букв).
2. Збори сільської громади (4 букви).
3. Султанський гвардієць, слов'янин за походженням (6 букв).
4. Заможний шляхтич, великий землевласник (6 букв).
5. Прізвисько ватажка селянського повстання 1490 року на Буковині (4 букви).
6. Місто, в якому 1429 року відбувся з'їзд монархів Європи (5 букв).
7. Місто, поблизу якого в 1514 році князь Костянтин Острозький розбив московське військо (4 букви).
8. Князь, який уклав Кревську унію (6 букв).
9. Селянин, який сплачував данину переважно грошима чи натурою (6 букв).
10. Центр Руського воєводства (5 букв).
11. Князь, який переміг військо Золотої Орди в битві на Синіх Водах (7 букв).

Зупинка 5. «Циклічна». https://cutt.ly/jwI3racZ

Разом із Кліо установіть послідовність історичних подій.

А Грюнвальдська битва
Б З'їзд монархів Європи в Луцьку
В Започатковано книгодрукування церковнослов'янською мовою
Г Проголошено незалежність Кримського ханства

Зупинка 6. «Портретна». https://cutt.ly/JwI3rSTX

Разом із Кліо установіть відповідність між портретами історичних діячів та подіями, пов'язаними з ними.

А Битва під Оршею
Б Битва на Синіх Водах
В Будівництво монастиря Святого Миколая на Чернечій горі біля міста Мукачево
Г Автор книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року»

Зупинка 7. «Креативна».

Напишіть твір-роздум на тему (на вибір):

1. «Руські землі у складі східноєвропейських держав XIV–XV століть».
2. «Кримське ханство: проблеми й здобутки».

§ 30 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ: «ІСТОРІЯ РУСІ-УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ СЕРЕДНІХ ВІКІВ»

Разом із Кліо розгляньте схему «Ознаки держави». Чи всі ознаки державності були притаманні Русі-Україні? Конкретизуйте ці ознаки.

1. Здобутки середньовічного руського-українського суспільства

Більше тисячі років тому на величезному обширі Східної Європи утворилася держава східних слов'ян — **Русь-Україна** — одна з найбільших у європейському Середньовіччі. В цей період вона розвивалася в руслі **європейських економічних і політичних традицій**. Завдяки державній єдності сформувалися уклад життя, мова, матеріальна і духовна культура її населення. Велике історичне значення мала Русь-Україна і для багатьох неслов'янських народів. Її досягнення в суспільному, економічному, політичному і культурному розвитку стали надбанням естів, латишів, литви, карелів, кочових племен Степу. Увійшовши до складу інших держав у XIV столітті, жителі руського-українських теренів привнесли свої традиції і культуру.

Поступальний розвиток суспільства забезпечувала **економіка**. Високопродуктивними були хліборобство, скотарство, ремесло, промисли. Вдосконалювалися техніка й технології, які поступово впроваджували у господарське життя. В XI–XII століттях започаткували трипільну систему сівозміни. Для обробітку землі застосовували залізний колісний плуг. Після X століття, коли винайшли хомут, як тяглову силу під час оранки стали використовувати коней. Будували вітряки і водяні млини, відтак сила води і вітру були джерелами енергії. З'явилися фільварки як нові форми організації виробництва у сільському господарстві й цехи — в міській економіці. Зростала кількість міст. Недарма ще варяги називали Русь-Україну «країною міст», а чимало сучасників порівнювали Київ зі «столицею світу» — Константинополем. Міста були поліетнічними. В них виникли поселення євреїв, німців, поляків, вірмен, варягів та інших народів. Позитивно вплинуло на розвиток міст запровадження магдебурзького права, внаслідок якого їхні мешканці позбавлялися опіки власників міст і створювали виборне самоврядування. Русь-Україна підтримувала економічні, торговельні стосунки з багатьма країнами тогочасного світу. Руські купці відвідували головні міжнародні торги, постійно з'являючись на ринках Палермо, Праги, Константинополя, Дамаска, Багдада.

За цієї доби була створена багата **духовна** і **матеріальна культура**. Вона увібрала в себе кращі досягнення Заходу і Сходу й традиції місцевої самобутньої культури та, водночас, відчутно вплинула на культурний розвиток інших держав. Далеко за межами своїх країв були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі, вироби котрих вражали сучасників високим рівнем професійної майстерності, витонченістю, красою. Хоча з часів Русі-України до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі витвори мистецтва свідчать про високий рівень розвитку культури. Поширилася писемність і «книжна наука». Із прийняттям християнства були відкриті перші школи. Надалі їхня мережа постійно зростала, бо цього вимагало насамперед повсякденне життя. Створювали бібліотеки. Водночас під впливом християнства в Русі-Україні з'явилися нові види мистецтва: фрески, мозаїки, ікони, книжкова мініатюра, зведення мурованих християнських храмів. Місцеві майстри за нетривалий історичний час змогли не лише опанувати ці види творчості, а й розвинути їх, створивши самобутнє мистецтво держави, яке вплинуло на

мистецтво сусідніх народів і подальших віків. Історію Русі-України творили як прості люди, так і видатні особистості, знані не лише у своїй землі, але й далеко за її межами.

1. Які особливості розвитку Русі-України?
2. Які зміни відбулися в середньовічному селі та місті?
3. Назвіть 2–3 досягнення духовної і матеріальної культури, які вам запам'яталися.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах з «хмаринкою» слів. Визначте, які поняття у «хмаринці» пов'язані з економікою Русі-України, а які — з культурою. Якими словами ви б доповнили «хмаринку» слів? Результати роботи обговоріть у класі.

2. Особливості суспільного життя Русі-України

Становлення Русі-України відбулося внаслідок об'єднання племінних союзів східних слов'ян з центром у Києві. В суспільстві **сформувалися соціальні стани, державна влада, склалася правова система, яка поєднувала звичаєве право і писані закони.** Зміцненню країни сприяли адміністративні реформи, запроваджені князями Володимиром Великим, Ярославом Мудрим: на місцях замість племінних вождів окремими її частинами керували сини та родичі великого князя. Таке єдиновладдя зазвичай трималося на особистих талантах правителів. Однак згодом суперечки між князями посилилися. Вони прагнули бути більш самостійними, тож дедалі частіше виявляли непокору великому київському князю. Хоча задля порозуміння час від часу скликалися **князівські з'їзди.** Посилення влади за правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича не вирішило політичні проблеми Русі-України. Відтак послабилася цілісність держави, настав період удільної роздробленості.

Важливу історичну роль у цей час відіграла Волинсько-Галицька держава. Об'єднання в її кордонах значної частини земель Русі-України створило сприятливі умови для їхнього економічного і культурного розвитку. Тісні контакти з

Польським, Угорським королівствами, державою Тевтонського ордену перетворили її на складову частину міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Із поширенням на українські землі влади Великого князівства Литовського та Польського королівства життя на руссько-українських землях зазнало певних змін. Ускладнилася соціальна структура населення. Помітну роль у суспільстві відігравали **княжі роди.** Наймогутнішим серед них був рід князів Острозьких, котрих не без підстав називали «некоронованими королями Русі». З-поміж них своїми здібностями і впливом вирізнявся Костянтин Острозький.

1. Які суспільні зміни відбулися упродовж існування Русі-України?
2. Яка держава стала спадкоємицею політичних, економічних і культурних традицій Русі-України?
3. Який княжий рід відіграв помітну роль у житті середньовічного українського суспільства?

Барвограй ідей

Розгляньте схему «Соціальна структура населення Русі-України». Складіть на основі схеми усну розповідь з 5–6 речень. Пригадайте, як змінювалася соціальна структура населення Русі-України упродовж доби Середньовіччя. Доповніть схему: вкажіть, на які групи поділялося населення міст.

Соціальна структура населення Русі-України

3. Внесок Русі-України у формування європейської цивілізації

Русь-Україна посідала вагоме місце в тогочасних міждержавних відносинах. Про це, зокрема, свідчать угоди київських князів із Візантійською та Священною Римською імперіями, Польським і Угорським королівствами, Литовською державою. Іноді їх скріплювали династичними шлюбами, що було властиво для доби Середньовіччя. Географія таких шлюбів вражає: київські князі підтримували династичні зв'язки з Францією, Німеччиною, Швецією, Англією, Угорщиною, Норвегією, Візантією. «Шлюбна дипломатія» сприяла формуванню дружніх відносин з іншими державами й давала можливість убезпечити країну від нападів ззовні.

Водночас **Русь-Україна змогла тривалий час відстоювати свої землі в боротьбі з ворогами.** Її військо було надійним щитом, який захищав країни Європи й Азії від нападів кочовиків із Півдня і Сходу. Руси перешкодили просуванню на Захід незліченних орд печенігів, торків і половців, а в 1237–1241 роках першими прийняли на себе удар численного війська хана Батия, чим врятували Європу від монгольського розорення.

Русь-Україна відігравала важливу роль у **світовій торгівлі**, позаяк саме через її територію проходив торговий шлях «із варягів у греки». Він поєднував Північну Європу з Візантією, куди надходили товари з Європи, Азії, Африки. Відтак Русь-Україна тривалий час зберігала стабільне торгове з'єднання між західною і східною цивілізаціями. Водночас завдяки торгівлі відбувався взаємообмін культурними надбаннями. Русі-Україні вдалося поєднати здобутки слов'янської, західноєвропейської та східної цивілізацій і створити унікальну культуру, якій були притаманні риси усіх трьох цивілізацій. Внесок Русі-України в розвиток європейської цивілізації неабиякий: правова система, військові здобутки, унікальні пам'ятки писемності, живопису, архітектури, створення самобутньої християнської культури. Традиції Русі-України виявилися настільки міцними, що збереглися до нашого часу, отримавши нове життя в матеріальній і духовній культурі багатьох народів.

1. З якими державами співпрацювала Русь-Україна?
2. Напади яких кочівників стримували руські воїни?
3. Як вплинув торговий шлях «із варягів у греки» на розвиток економіки та культури європейської і східної цивілізацій?

Барвограй ідей

Розгадайте, що зашифрувала Кліо в кроссенсі, та складіть у зошиті невелику розповідь за ланцюжком зображень. Кроссенс складається із 9-ти зображень, які пов'язані між собою за змістом. Усі вони відображають певні етапи розвитку українських земель у добу Середньовіччя. Центральна картинка об'єднує всі інші. Яке зображення ви додали б у кроссенс? Поясніть свій вибір.

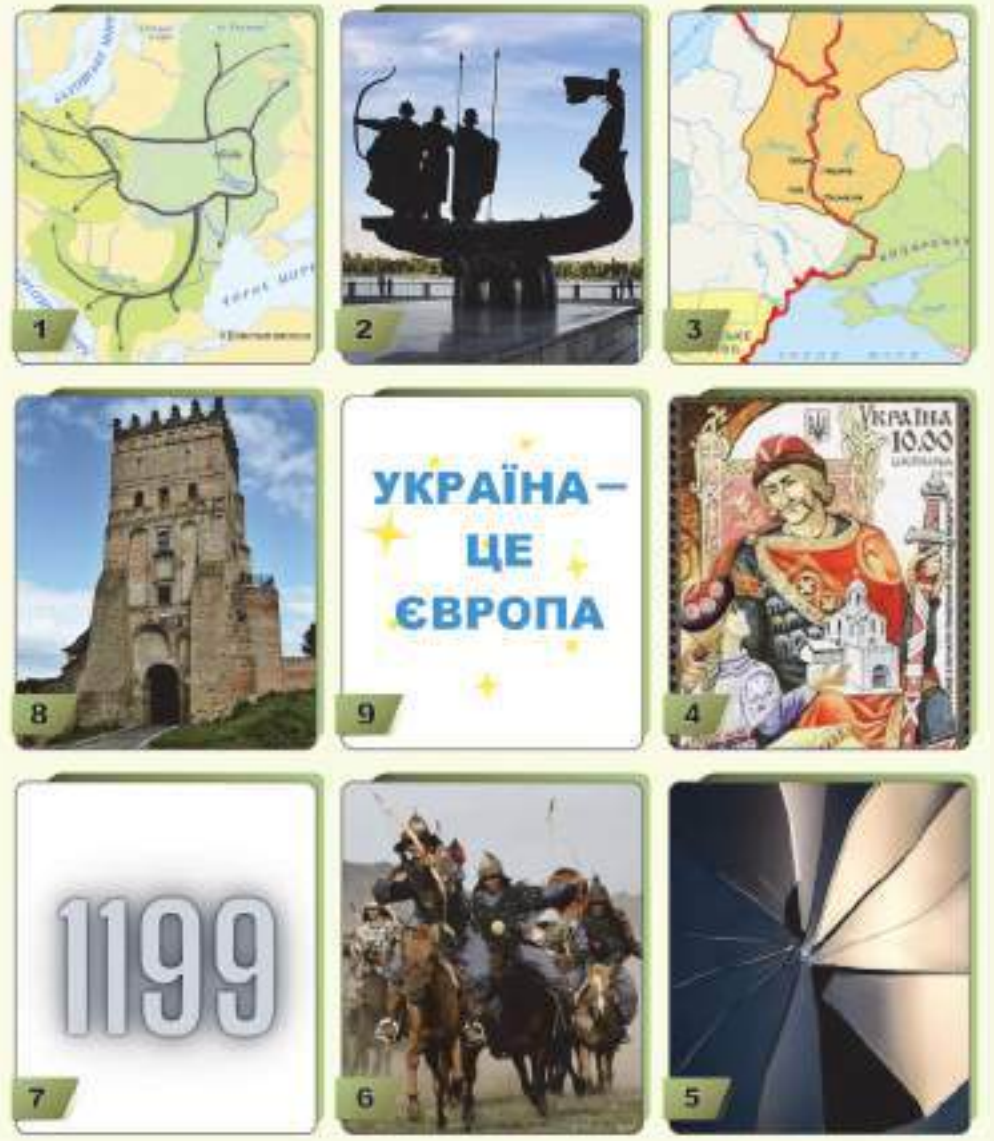

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Баскак — урядовець Золотої Орди, який відповідав за збір данини, здійснював облік населення, набирав рекрутів до війська, стежив за дотриманням порядку.

Велике розселення слов'ян — процес розселення давніх слов'ян у V–VII століттях із їхньої прабатьківщини між Дніпром і Віслою на території Східної, Південної та Центральної Європи.

Вотчина — форма власності на землю в Русі-Україні, коли князі, бояри, церква не тільки володіли землею, а й могли вільно її продати, подарувати чи передати у спадок.

Графіті — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах та інших речах.

Данина — вид оподаткування населення, який у Русі-Україні спочатку збирався в натуральній формі (хутро, віск, мед), а згодом у грошовій.

Дружина — спочатку група особисто відданих князеві воїнів, а згодом так називали постійне князівське військо. Дружинники були озброєні списами, мечами, шаблями, сокирами, луками, мали захисний обладунок (кольчуги, панцири, шоломи).

Еліта — привілейовані верстви населення, які здійснюють творчі функції: управління, розвитку науки й мистецтва.

Золота Орда — держава, яка виникла в результаті монгольських завоювань 20–40-х років XIII століття у степовій зоні Східної Європи (включно з українськими землями), Центральної Азії, Західного Сибіру та існувала впродовж 1240–1502 років.

Ікона — портретні та сюжетні зображення священного характеру, до прикладу, зображення Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, святих, пророків, подій Святого Письма. Ікони писали на дошках.

Імперія ромеїв (Візантія) — назва середньовічної держави, що була наступницею східної частини колишньої Римської імперії зі столицею в Константинополі. Імператори та їхнє оточення називали країну Романією, а себе — ромеями, підкреслюючи державну і культурну спадкоємність від Римської імперії.

Книжкова мініатюра — невеликий кольоровий малюнок, яким ілюстрували рукописні книги.

Князь — 1) старійшина племені, глава роду; 2) вождь, воєначальник; 3) володар, правитель держави. Слово «князь» закріпилося за членами роду Рюриковичів. Паралельно вживалися поняття «цісар», «каган».

Король — титул самостійного володаря, який надавався або імператором, або римським папою. Князя Данила Романовича коронував посланець Папи Римського Інокентія IV абат Опізо.

Магдебурзьке право — норми права, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників чи короля та створювали органи місцевого самоврядування. Поширилося на українські землі з другої половини XIII століття.

Магнати — великі землевласники (князі, бояри, шляхтичі, пани, старшини) в Речі Посполитій та деяких інших країнах Європи.

Митрополія — церковно-адміністративний округ на чолі з митрополитом. 1051 року вперше Київським митрополитом став не грек, а місцевий священник Іларіон.

Мозаїка — візерунки чи зображення, зроблені з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла, які закріплювали на шарі цементу або на вапняному розчині.

Монгольська навала — вторгнення монгольських військ на територію Північно-Східної і Південно-Західної Русі в 1237–1241 роках, результатом якої стало включення цих земель до складу Золотої Орди.

Печеніги — тюркські племена, які у VIII–IX століттях кочували між Волгою та Уралом, а в середині IX століття переселились у Причорноморські степи. Упродовж X – середини XI століття здійснювали набіги на Русь-Україну, доки їх у 1036 році розгромив Ярослав Мудрий.

Полюддя — об'їзд князем та його дружиною підвладних територій Русі-України в X–XI століттях з метою збирання данини.

Реформа — перетворення, зміна, нововведення в різних сферах державного та / або суспільного життя.

Русь (Русь-Україна) — назва середньовічної держави в X–XIII століттях з центром у Києві та її держав-наступниць у XIII–XV століттях.

«Руська правда» — перша писемна збірка законів Русі-України. Складається з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Статуту» Володимира Мономаха.

Самоврядування — надане законом право місцевих органів влади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Право на самоврядування отримували міста за магдебурзьким правом. Міська громада обирала органи самоврядування — раду і лаву.

Середньовіччя — період європейської історії, який тривав від падіння Римської імперії і Великого переселення народів (V століття) до початку Нового часу (кінець XV століття).

Султан — титул правителя в ісламському світі.

Унія — союз, об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії (Кревська унія 1385 року).

Фреска — техніка живопису, коли фарби наносять на вологу штукатурку й таким чином розписують стіни.

Хан — титул правителя племені, народу або держави у спільнотах степової Євразії (наприклад, хан Золотої Орди).

Хозари — тюркомовний кочовий народ Східної Європи в VI–XI століттях. У VII столітті створили одну з перших держав кочовиків на території сучасної України — Хозарський каганат, який проіснував до 965 року.

Християнство — одна зі світових релігій. Особливістю християнства, яка відрізняє його від інших напрямків єдинобожжя, є віра в Ісуса Христа як втілення і прояв Бога заради спасіння всього людства.

Централізована монархія-імперія — держава, що складається з підкорених країн і народів, об'єднаних під владою одного володаря, який здійснює управління сам чи через своїх представників.

«Шлюбна дипломатія» — прийом у політиці, який передбачає шлюб між представниками правлячих династій для скріплення союзу, налагодження відносин між країнами, залагодження конфлікту чи задля його уникнення.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, а також в українських і білоруських землях, що входили до складу цих держав.

Язичництво — віра в багатьох богів, поклоніння різним богам та надприродним істотам.

Ярлик — грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

V–VII ст.	Велике розселення слов'ян
860 р.	похід князя Аскольда на Константинополь, укладання першого відомого договору Русі-України з Візантією
882 р.	об'єднання князем Олегом північних та південних руських земель
907 р., 911 р.	походи князя Олега на Константинополь
912–945 рр.	княжіння Ігоря Рюриковича
941 р., 944 р.	походи князя Ігоря на Візантію
945 р.	повстання деревлян проти князя Ігоря
945–964 рр.	княжіння Ольги
964–972 рр.	княжіння Святослава Ігорьовича
965 р.	похід князя Святослава на Волзьку Булгарію й Хозарський каганат
967–969 рр.	перший похід князя Святослава на Болгарське царство
970–972 рр.	другий похід князя Святослава на Болгарське царство
980–1015 рр.	княжіння Володимира Великого
980 р.	реформування язичництва князем Володимиром
988 р.	запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Русі-України
1019–1054 рр.	княжіння Ярослава Мудрого
1030–1031 рр.	Ярослав Мудрий остаточно повернув Червенські міста до Русі-України
1036 р.	після смерті брата Мстислава князь Ярослав став правити державою одноосібно
1036 р.	розгром печенігів князем Ярославом Мудрим
1051 р.	Київську митрополію очолив рус Іларіон
1051 р.	засновано Києво-Печерський монастир (тепер — лавра)
1054–1073 рр.	тріумвірат Ярославичів
1056–1057 рр.	написання Остромирового Євангелія, що є найдавнішою датованою давньоруською книгою
1068 р.	битва на річці Альта між військом Київської держави та половцями
1072 р.	прийнята «Правда Ярославичів»

1073 р., 1076 р.	написання «Ізборників» Святослава
1097 р.	Любецький з'їзд (снем) князів
XII ст.	на Південному Березі Криму утворилося князівство Феодоро
1113 р.	упорядкування «Повісті минулих літ» ченцем Нестором
1113–1125 рр.	княжіння Володимира Мономаха
1125–1132 рр.	княжіння Мстислава Великого
1141 р.	об'єднання князем Володимирком Володаревичем Галицького князівства з центром у Галичі
1152–1187 рр.	правління в Галицькому князівстві Ярослава Осмомисла
1169 р.	володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський захопив і пограбував Київ
1173 р.	правителем Волинського князівства став Роман Мстиславич
1185 р.	похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців
1187 р.	перша письмова згадка назви «Україна»
1199 р.	створення Романом Мстиславичем Волинсько-Галицького князівства
1202 р.	Роман Мстиславич став великим князем київським
1223 р.	битва на річці Калка між об'єднаним руськоповецьким військом та монголами
1238 р.	князь Данило Романович остаточно укріпився в Галичі; відновлення Волинсько-Галицької держави
1238 р.	розгром тевтонських лицарів князем Данилом Романовичем у битві під містом Дорогичин
1238–1264 рр.	княжіння Данила Романовича у Волинсько-Галицькій державі
1239 р.	монголи зруйнували Переяславську і Чернігівську землі
1240 р., 6 грудня	монголи під проводом хана Батия захопили Київ
1241 р.	монголи розорили Галицьку і Волинську землі
1242 р.	монголи заснували державу — Золоту Орду
1245 р.	битва під Ярославом між Данилом і Васильком Романовичами та силами угорців, поляків і галицької боярської опозиції

1253 р.	коронація Данила Романовича в місті Дорогичин
XIII ст.	Закарпаття відійшло до Угорського королівства
1301–1308 рр.	княжіння Юрія I Львовича у Волинсько-Галицькій державі
1308–1323 рр.	княжіння Андрія і Лева II у Волинсько-Галицькій державі
1325–1340 рр.	княжіння Юрія II Болеслава у Волинсько-Галицькій державі
1340 р.	литовський князь Любарт Гедимінович почав правити на Волині
XIV ст.	Буковина відійшла до Молдовського князівства
1385 р.	укладено Кревську унію між Великим князівством Литовським і Польським королівством
1397 р.	створено Київський Псалтир
1410 р.	Грюнвальдська битва між литовсько-польсько-руським військом і Тевтонським орденом
1429 р.	з'їзд монархів Європи в місті Луцьк
1434 р.	створено Руське воєводство у складі Польського королівства
1449 р.	проголошено незалежність Кримського ханства від Золотої Орди
1452 р.	ліквідовано удільне Волинське князівство
1471 р.	ліквідовано удільне Київське князівство
1478 р.	Кримське ханство визнало васальну залежність від Османської імперії
1482 р.	кримськотатарське військо здійснило набіг на Київщину
1483 р.	з'явилася книга Юрія Котермака (Дрогобича) «Прогностична оцінка поточного 1483 року»
1490–1491 рр.	селянське повстання під проводом Мухи
1491 р.	Швайпольт Фіоль вперше надрукував книги церковно-слов'янською мовою
1491–1492 рр.	повстання під проводом Андрія Борулі
1514 р.	битва під Оршею; перемога литовсько-польсько-руського війська на чолі з Костянтином Острозьким над московським військом

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О., Мицик Ю. Від трипільців до кіборгів. Коротка історія України. Київ: Кліо, 2020.
2. Брати Капранови, Журавель Ю. Мальована історія незалежності України. Київ: Гамазин, 2022.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Корбуш, 2019.
4. Відейко М. Україна. Від Русі до Святої Русі. Київ: Кріон, 2010.
5. Відейко М. Грюнвальд. Хоругви зі сходу. Київ: Наш час, 2010.
6. Маґочій П-Р. Україна. Історія її земель і народів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012.
7. Котляр М. Полководці Давньої Русі. Київ: Україна, 1991.
8. Котляр М. Данило Галицький. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2002.
9. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2016.
10. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
11. Сорока Ю. 100 важливих подій історії України. Харків: Фоліо, 2019.
12. Удовік С. Україна дивує. Київ: Саміт-книга, 2020.
13. Удовік С. Україна. Історія великої Держави. Київ: Основа принт-плюс, 2021.
14. Харарі Ю. Н. Sapiens. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків: КСД, 2019.
15. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997.

Навчальне видання

Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань, що розміщені у вільному доступі

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Любомира Бейгера, Тетяни Волошин*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 15,60. Обл.-вид. арк. 11,40. Наклад 52 950 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
ТОВ «ТерноПоліграфВидав» Україна, 46002, Тернопільська область, Тернопільський район,
місто Тернопіль, вулиця Тютюнника Юрія, будинок 11.
Номер замовлення 320

Восени 1049 або навесні 1050 року король Франції Генріх I відправив у Київську державу посольство, щоб засвататати одну з доньок князя Ярослава Мудрого. Жодних відомостей про шлюбні переговори та домовленості у літописах та хроніках не збереглося. Так чи інакше, влітку (або восени) 1050 року 16-річна Анна Ярославна із «багатими дарами» вирушила до Реймса. Це місто у Франції, де відбувалися коронації французьких монархів. Саме тут, у невеликому Реймському соборі, 19 травня 1051 року Анна Ярославна повінчалася із Генріхом I та була коронована.

Допитливій Кліо вдалося потрапити на церемонію прийому французьких послів князем Ярославом Мудрим. Однак вона помітила в залі речі, які зовсім нехарактерні для доби Середньовіччя. Уважно розгляньте ілюстрацію та знайдіть на ній зайве (за основу взято картину Петра Андрусіва «Французькі посли у князя Ярослава Мудрого»).

Упродовж навчального року вашою незмінною помічницею була Кліо.
Разом ми вивчали історію Русі-України

Допоможіть Кліо подолати цей лабіринт.
Проходячи випробування, збирайте ключові літери. Після завершення складіть з літер слово та дайте йому власне визначення. *Віримо у вас!*

СТАРТ

КОЛИ ВІДБУЛОСЯ ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН?

IV–VIII ст. К

ЦЕНТРОМ ЯКОГО ПЛЕМІННОГО ОБ'ЄДНАННЯ БУЛО МІСТО КИЇВ?

полян О

КОГО З ПРАВИТЕЛІВ РУСІ-УКРАЇНИ НАЗИВАЛИ «ТЕСТЕМ» ЄВРОПИ?

Князя Ярослава Н

КОЛИ ВІДБУВСЯ З'ЇЗД МОНАРХІВ ЄВРОПИ У ЛУЦЬКУ?

1429 р. С

КОЛИ КРИМСЬКЕ ХАНСТВО ПРОГОЛОСИЛО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ?

1449 р.

1478 р. К

V–VII ст. Д

IV–VII ст. В

V–VIII ст. У

сіверян И

Князя Свято-слава И

1362 р. І

1434 р.

Князь Роман

КОЛИ КНЯЗЬ ОЛЕГ ОБ'ЄДНАВ ПН. І ПД. РУСЬКІ ЗЕМЛІ?

907 р. Т

ЯКИЙ КНЯЗЬ УКЛАВ ПЕРШИЙ ВІДОМИЙ ДОГОВІР РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ?

Ігор З

ЯК НАЗИВАЛАСЯ ПЕРША ПИСЕМНА ЗБІРКА ЗАКОНІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ?

Ізборник Свято-слава І

КОЛИ ВІДБУЛАСЯ БИТВА НА р. СИНІ ВОДИ?

1340 р. Д

ХТО СТВОРИВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКУ ДЕРЖАВУ?

М літописи

ЯК НАЗИВАЛИ ТВОРИ, У ЯКИХ РОЗПОВІДЬ ПРО ПОДІЇ ВЕЛАСЯ ЗА РОКАМИ?

860 р. А

882 р. Е

Асколь Я

988 р.

Р

«Руська правда» Ж

1185 р.

Б

1410 р. Щ

1253 р. Н

Князь Данило І

1245 р. П

билини Л

Т

ЯКУ ДИНАСТІЮ ЗАПОЧАТКУВАВ КНЯЗЬ ІГОР У РУСІ-УКРАЇНІ?

Київичів Т

КОЛИ ХРИСТИЯНСТВО БУЛО ЗАПРОВАДЖЕНО ЯК ДЕРЖАВНУ РЕЛІГІЮ РУСІ-УКРАЇНИ?

ЯКИМ РОКОМ ДАТУЄТЬСЯ ПЕРША ЗГАДКА СЛОВА «УКРАЇНА»?

ХТО З КИЇВСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ ПЕРШИМ ПОЧАВ КАРБУВАТИ ВЛАСНІ МОНЕТИ?

Князь Ізяслав И

КОЛИ БУЛО КОРОНОВАНО ДАНИЛА РОМАНОВИЧА?

Ш 1489 р.

КОЛИ ВІДБУЛАСЯ БИТВА ПІД ОРШЕЮ?

1514 р. Ь

Рюрико-вичів Н

республіка И

980 р. Л

Ярослав Мудрий Г

віче У

1187 р.

Князь Володимир В

1199 р.

В

С Мстислав Великий

1240 р. Й

ФІНІШ

ЯК НАЗИВАЄТЬСЯ ДЕРЖАВА, У ЯКІЙ ВЛАДА ПЕРЕДАЄТЬСЯ У СПАДОК ВІД БАТЬКА ДО СИНА?

монархія О

ЯКИЙ ПРАВИТЕЛЬ РОЗГРОМИВ ПЕЧЕНІГІВ?

Володимир Мономах Б

ЗБОРИ ВІЛЬНИХ ЛЮДЕЙ У КИЇВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Боярська рада З

КОЛИ БУЛО СТВОРЕНО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКУ ДЕРЖАВУ?

1238 р. О

ХТО З ПРАВИТЕЛІВ УСЛАВИВСЯ УСПІШНИМИ ПОХОДАМИ ПРОТИ ПОЛОВЦІВ?

Володимир Мономах Н

ВІТАЄМО!
Ви успішно пройшли випробування!